

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БАС ПРОКУРАТУРАСЫНЫҢ
ЖАНЫНДАҒЫ ҚҰҚЫҚ ҚОРҒАУ ОРГАНДАРЫ АКАДЕМИЯСЫ

СҮЛЕЙМЕН МҰХИТ ӘМІРҰЛЫ

Жаппай тәртіпсіздікті ұйымдастырғаны және қатысқаны үшін
жауаптылықты жетілдірудің проблемалық сұрақтары

7М12301 – «Құқық қорғау қызметі» (бейінді бағыт) білім беру
бағдарламасы бойынша ұлттық қауіпсіздік және әскери іс магистрі дәрежесін
алуға арналған магистрлік жоба

Ғылыми жетекші:

Жоғары оқу орнынан кейінгі білім беру
институты Арнайы заң пәндері
кафедрасының доценті
Е.Е. Қаженов,
заң ғылымдарының кандидаты,
әділет кеңесшісі

Қосшы қ., 2023 ж.

ТҮЙІНДЕМЕ

Автор диссертациялық жобада бүгінгі күннің өзекті тақырыптарының біріне айналған жаппай тәртіпсіздік институтының құқықтық табиғатын ашудан бастап заңнамадағы проблемаларды анықтау үшін талдау жұмыстарын жүргізіп, тақырып шеңберіндегі ақпараттарға зерттеу жасады.

Диссертациялық жобаның нәтижесіне сәйкес туындаған проблемаларды шешумен заңнаманы жетілдіру мақсатында жұмысты оңтайландыру үшін жаппай тәртіпсіздік бағытындағы заңнамалық ұсынымдар әзірленді.

РЕЗЮМЕ

Автор провел в диссертационном проекте исследование в рамках темы, начиная с раскрытия правовой природы института массовых беспорядков, ставшего одной из актуальных тем сегодняшнего дня, и заканчивая выявлением проблем в законодательстве.

В целях совершенствования законодательства с решением возникших проблем в соответствии с результатами диссертационного проекта разработаны законодательные рекомендации по массовым беспорядкам для оптимизации работы.

SUMMARY

The author carried out an analysis of information within the framework of the topic in the dissertation project, starting with the disclosure of the legal nature of the institute of mass riots, which has become one of the current topics of today, and ending with the identification of problems in legislation.

In order to improve the legislation with the solution of the problems that have arisen, in accordance with the results of the dissertation project, recommendations for the article of mass riots have been developed to optimize the work. legislation and to reduce the involvement of citizens to unjustified liability in the criminal process.

МАЗМҰНЫ

БЕЛГІЛЕР МЕН ҚЫСҚАРТУЛАР.....	4
КІРІСПЕ.....	5
1. ЖАППАЙ ТӘРТІПСІЗДІККЕ ҚАРСЫ ІС-ҚИМЫЛ ИНСТИТУТЫНЫҢ ГЕНЕЗИСІ, ШЕТЕЛДІК ЖӘНЕ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ТӘЖІРИБЕ	10
1.1 Жаппай тәртіпсіздік туралы заңнаманың даму тарихы	10
1.2 Жаппай тәртіпсіздіктер туралы түсінік және жіктеу	14
1.3 Жаппай тәртіпсіздіктер туралы шетелдік заңнама	22
2. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ЖАППАЙ ТӘРТІПСІЗДІКТЕРДІҢ ҚЫЛМЫСТЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ СИПАТТАМАСЫ	33
2.1 Жаппай тәртіпсіздіктің объектісі	33
2.2 Жаппай тәртіпсіздіктердің объективті жағы	39
2.3 Жаппай тәртіпсіздіктердің субъектісі және субъективті жағы	46
ҚОРЫТЫНДЫ	53
ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ДЕРЕККӨЗДЕРДІҢ ТІЗІМІ	55
ҚОСЫМША 1. Енгізу актісі	60

БЕЛГІЛЕР МЕН ҚЫСҚАРТУЛАР

БҰҰ – Біріккен Ұлттар Ұйымы

ЕО – Европалық одақ

ПО – Ішкі істер органдары

КСРО – Кеңестік Социалистік Республикалар Одағы

ҚК – Қылмыстық кодексі

ҚКСР – Қазақ Кеңестік Социалистік Республикасы

ҚР – Қазақстан Республикасы

РКФСР – Ресей Кеңестік Федеративтік Социалистік Республикасы

РФ – Ресей Федерациясы

т.б. – тағы басқа

ҰҚТШҰ – Ұжымдық қауіпсіздік туралы шарт ұйымы

КІРІСПЕ

Мемлекеттегі күрделі саяси және әлеуметтік-экономикалық жағдай, идеологиялық негіздің ыдырауы экономикалық, ұлттық, әлеуметтік, діни, саяси және халықтың басқа да мүдделері арасындағы шиеленістер мен қақтығыстардың пайда болуына әкелді. Қазіргі жағдай жалпы құқық бұзушылықтармен және оның жекелеген түрлерімен күресу жағдайына белгілі бір із қалдырады. Бұл белгілі бір дәрежеде жаппай тәртіпсіздіктерге де қатысты.

Біздің қоғамның демократиялық қайта құру кезеңінде бұқаралық сипаттағы шақырулар, соның ішінде әртүрлі митингілер, шерулер, демонстрациялар және т.б. орын алады. Нәтижесінде теріс салдары бар жаппай сипаттағы құбылыстар қоғамдық тәртіп пен қоғамдық қауіпсіздікке нұқсан келтіруі мүмкін. Осыған байланысты, қоғамның даму қарқындылығының артуын ескере отырып, жекелеген аймақтарда жаппай тәртіпсіздіктер сияқты қылмыстардың өршуін күту керек деген тұжырым орынды деп санауға болады.

Қазақстандағы болып жатқан экономикалық өзгерістер бір жағынан Қазақстанда әлеуметтік-экономикада жағымды өзгерістердің туындауына, келесі жағынан бірқатар жағымсыз оқиғаларға алып келді. Саяси және экономикалық реформалардың ең маңызды жағымсыз салдарларының тізбегіне барлық қылмыстың көбеюінің туындауы, сонымен қатар ұйымдастыру және жаппай тәртіпсіздіктерге қатысу саласындағы қылмыстық құқық бұзушылықтар, атап айтқанда биылғы қаңтардағы оқиғалар кіреді.

Аталған жағдайларда қоғамда жетпеушіліктің болуы, сонымен қатар еліміздің халқының едәуір бөлігінің меншік пен мүліктік қорғалуының қауіптілігі кейде азаматтардың, сондай-ақ мемлекеттің заңды құқықтары мен мүдделеріне қол сұғылмаушылықты қамтамасыз етуге байланысты мәселелерді мейлінше шиеленістіреді.

Сондай-ақ әлеуметтік-экономикалық өзгерістер мүліктік қатынастардың

мейлінше жайылуы мен қиындауына себеп болды, нәтижесінде жаппай тәртіпсіздіктерді ұйымдастырудың жаңа және белгілі әдістері пайда болды.

ҚР Қылмыстық кодексінің 272-бабы бойынша 2021 жылы 2 құқық бұзушылық тіркелді, ал 2022 жылы 67 құқық бұзушылық тіркелді [1]. Ұсынылатын ұсыным құқық қорғау органдарының қызметінде тергеліп отырған қылмыстарды оңтайлы тергеудің жаңа бірегей әзірлемелерімен қамтамасыз ету тұрғысындағы оңтайлы міндеттерді қою мен шешуді, сондай-ақ жаппай тәртіпсіздіктерді ұйымдастыру мен қатысу үшін жауапкершілігін жетілдірудің мәселелерін шешуді өзектендіреді.

Зерттеу тақырыбының ғылыми әзірлену дәрежесі.

Зерттелетін саладағы қылмыстық істерді зерделеу, қазіргі саяси және экономикалық жағдайда белгілі болған, сонымен қоса жаңадан пайда болған жаппай тәртіпсіздіктерді ұйымдастыру мен оларға қатысқаны үшін жауаптылық ерекшеліктерін зерттеуге мұқият қарау мәселесі өзекті болып саналады деген нәтиже айтуға мүмкіндік береді.

Соңғы жылдары қылмыстардың алдын алу мен қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз ету және қоғамдық тәртіпті күшейтуге қатысты мәселелер отандық және шет мемлекеттік ғалымдардың (Е.О. Алауханов, А.И. Алексеев, С. Бейсембаев, А. Берков, И.И. Веремеенко, Ю.Е. Винокуров, О.Н. Горбунова, А.Ф. Гранин және т.б.) бірқатар зерттеулерінің тақырыбы аясында болды.

Магистрлік жобаның мақсаты. Жаппай тәртіпсіздіктің қылмыстық құқықтық сипаттамасын беру, қылмыстық құқықтық заңнамаға өзгерістер ұсыну зерттеу мақсаты болып табылады.

Зерттеу міндеттері:

- жаппай тәртіпсіздік бойынша шетел мемлекеттерінің заңнамаларын зерделеу;
- жаппай тәртіпсіздіктің болу себептерінің ерекшеліктерін анықтау;
- жаппай тәртіпсіздіктің қылмыстық құқықтық сипаттамасын зерделеу;

- жаппай тәртіпсіздік қылмыстық құқықтық заңнаманы жетілдіру бойынша ұсынымдарын әзірлеу.

Зерттеу объектісі. Жаппай тәртіпсіздіктерді ұйымдастыру және оған қатысу оқиғаларын қылмыстық құқықтық бағалау қызметінде қалыптасқан қатынастар болып саналады.

Зерттеу тақырыбы. Жаппай тәртіпсіздіктерді ұйымдастыру мен оған қатысудың қылмыстық құқықтық сипаттамасы мен осы қылмыстар үшін жауапкершілікті көздейтін еліміздің заңдарын қолданудың теориясы мен практикасынан тұрады.

Зерттеудің нормативтік базасы. Зерттеудің нормативтік базасын ҚР ратификациялаған халықаралық келісілген шарттардың ережелері, сонымен қатар ҚР заңнамасы құрайды. Атап айтқанда, диссертациялық зерттеу барысында: ҚР Конституциясы, ҚР ҚК, «Қазақстан Республикасының 2030 жылға дейінгі құқықтық саясат тұжырымдамасын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Президентінің 2021 жылғы 15 қазандағы № 674 Жарлығы, ҚР Президентінің Қазақстан халқына Жолдауы, Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының нормативтік қаулылары, сондай-ақ қылмыстық қудалау органдарының ведомстволық нормативтік-құқықтық актілері.

Зерттеудің базасы. Диссертация жазу кезінде, магистрлік жоба тақырыбына тікелей қатысты мәселелер бойынша да, жалпы сипаттағы мәселелер бойынша да, қазақстандық және шетелдік ғалымдардың кең ауқымды еңбектері зерттелетін болады.

Атап айтқанда, зерттеудің теориялық негізін қазақстандық және шетелдік авторлардың еңбектері, сондай-ақ қарастырылып отырған проблемаларға қатысы бар халықаралық құжаттар құрайды.

Зерттеудің әдістері мен әдіснамалық негіздері. Зерттеудің әдіснамалық негізін білімнің диалектикалық әдісі құрайды, оның негізінде арнайы әдістердің келесі тобы қолданылады: салыстырмалы-құқықтық - ҚР ҚК 272-бабының

сипаттау бөлігін және іс әрекеттердің құрамдарын және мұрағаттық қылмыстық істер талдау кезінде.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы - диссертациялық зерттеу жаппай тәртіпсіздікті ұйымдастырушылар мен осыған қатысу проблемалары бойынша отандық алғашқы зерттеулердің бірі болып есетеледі.

Зерттеу кезеңдері, күтілетін нәтижелер және оларды енгізу мен сынақтан өткізудің болжамды бағыттары және апробациялар.

Зерттеу кезеңдері статистикалық мәліметтерді жинау мен талдауды, қылмыстық істердің зерттелетін санаты бойынша қылмыстық істердің материалдарын, заңнама мен және нормативтік құқықтық арнаны, ғылыми және тәжірбиелік материалдарды талдауды қамтиды. Қылмыстық қудалау органдарының тәжірбиелік қызметінде зерттеу қортындыларын сынақтан өткеру, сонымен қоса мақалалар жариялау және тәртіпсіздіктерді алдын алу бағытында мемлекеттік органдармен жасалатын жұмыстардың жоспарын әзірлеп, практикаға енгізу және ҚР ҚК-гі «жаппай тәртіпсіздік» 272-бабына өзгертулер ұсыну көзделеді.

Қорғауға шығарылатын практикалық ұсынымдар:

1. ҚР ҚК 272-бабына 5-ші бөлікті қосу ұсынылады:

«5. Адамның жаппай тәртіпсіздіктерді ұйымдастыру не оларға қатысу мақсатында білім алушы үшін көрінеу өткізілетін оқытудан өтуі, оның ішінде дене шынықтыру және психологиялық даярлық сабақтары барысында, жаппай тәртіпсіздіктерді ұйымдастыру тәсілдерін, қарумен, жарылғыш немесе уландырғыш құрылғылармен, сондай-ақ өзге де айналасындағыларға қауіп төндіретін заттармен жұмыс істеу қағидаларын зерделеу кезінде білім немесе практикалық дағдылар алуы -

.....».

2. Жаппай тәртіпсіздіктердің авторлық түсінігін беріп ҚР ҚК-нің 3-бабына арнайы ұғым көрсетілген 15-1) тармағын енгізу ұсынылады:

«Жаппай тәртіпсіздіктер - деп азаматтарға зорлық-зомбылық, қирату, өртеу, мүлікті жою немесе бүлдіру, биліктегілерге, күш қолдана отырып қарулы қарсылық көрсету, қару-жарақ, жарылғыш немесе уландырғыш құрылғылар, не өзге де заттарды қолданумен қатар жүретін қоғамда белгіленген мінез-құлық ережелерін бұзуға бағытталған көптеген адамдардың айналасындағыларға қауіп төндіретін іс-әрекеттер жасауы деп түсіну керек..».

Апробация және нәтижелерін енгізу. Магистрлік диссертациялық жобаның авторымен жарыққа шыққан төмендегі мақала көрініс тапқан. Астана қаласындағы «Международный научный журнал АКАДЕМИК» атаулы журналдың 2023 жылғы ақпан айындағы №1 (211) нөмерлі шағарылым материалдарында «Қазақстан Республикасында жаппай тәртіпсіздіктердің алдын алу мәселелері» тақырыбындағы мақала. Сондай-ақ, Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрлігі Ақмола облысының Полиция департаменті Қосшы қаласының полиция бөлімінде өндірістік тәжірбиеден өту барысындағы тақырыпқа байланысты енгізу актісі.

1. ЖАППАЙ ТӘРТІПСІЗДІККЕ ҚАРСЫ ІС-ҚИМЫЛ ИНСТИТУТЫНЫҢ ГЕНЕЗИСІ, ШЕТЕЛДІК ЖӘНЕ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ТӘЖІРИБЕ

1.1 Жаппай тәртіпсіздік туралы заңнаманың даму тарихы

Қылмыс мәселесін, оның ішінде жаппай тәртіпсіздіктер сияқты әлеуметтік қауіпті әрекетті зерттеудің маңызды және қажетті құрамдас бөлігі жаппай тәртіпсіздіктермен күресуге бағытталған қылмыстық-құқықтық нормаларының кеңеюінің тарихи кезеңдерін зерттеу болып саналады.

Ресейдің қылмыстық құқығының қайнар көздеріне айтатын болсақ, онда 1845 жылғы қылмыстық пен түзеу жазалары жөнінде кодексінің IV бөлімін атап көрсеткенде П.В. Агапов «құқық бұзушылықтар туралы және басқару саласына қарсы теріс қылықтар туралы», - деп атап көрсеткен. Аталған заңның бірінші тарауында норма көретілген, ол тәртіпсіздіктер туралы баптын прототипі [2]. Бұл жағдайда 269-бап туралы айтылады, онда қатысушылардың күшімен жеке адамға зорлық-зомбылық жасалып, иелік етілгенде, қоғамдық кластерге кінәлі қатысу қарастырылды, бөтеннің мүлкін жою не бүлдіру, сондай-ақ қарулы күшке күштеп қарсы іс-қимыл жасау немесе мұндай қарсылыққа итермелеу.

Ресей империясының ең ірі заңнамалық актісі болып табылатын 1903 жылғы 22 наурыздағы ҚК-ке сілтеме жасай отырып, онда сіз де қарастыратын нормаларды таба аласыз.

1885 жылғы Кодекске қатысты біршама егжей-тегжейлі және жетілдірілген қоғамдық клипке қатысу жауапкершілігі 1903 жылғы ҚК-тің қабылдануымен «қиыншылық» (мемлекеттік қылмыстың ерекше түрі ретінде) сияқты санат енгізілді. С.В. Познышев қиындыққа келесі сипаттама берді: «Жалпы мағынада, қиындықтар қоғамның мазасыз күйін, ақыл-ойдың ашытуын, көптеген наразылыққа, ренішке немесе басқа да мазасыз күйге дейін созылуды білдіреді» [3, 188 б.].

Алғашында бұл қылмыстық іс әрекеттер Кеңес одағының қалыптасу жылдары болды. Елдің тыныштығы мен басқару тәртібіне қарсы бағытталған құқық бұзушылықтар үшін жауапкершілік жөнінде еліміздің заңнамасы 1903 жылғы 22 наурыздағы ҚК-те одан әрі жаңарды. Мәселен, «Қиыншылық туралы» 5-тарауда қылмысқа қатысу және көпшіліктің жиналуын ұйымдастыру туралы нормалар жүйесі (Кодекстің 120-123-бабы) заңмен анықталды.

Қылмыстың дербес құрамы басқа адамдарды «қойылған талапқа бағынбауға» итермелеген кластерге қатысушылардың әрекеттерін құрады (120-баптың 4-бөлігі). Осылайша, қылмыстық әрекет екі жағдайда жасалды деп саналды: көрсетілген сипаттағы талап фактісі бар және оның бастамасы бойынша кінәліні көпшіліктен шығармау.

А.В. Лохвицкий өз еңбегінде «...бұл турбулентті қозғалыстарда, әдетте қозғалыстың нақты мақсатын ішінара білмейтін, ішінара тіпті қызығушылықтың арқасында көптеген адамдар бірнеше қоздырғыштарға жабысады, ал одан әрі қарай адамдар көбейеді: шулы қозғалыс, әсіресе, бос адамдар үшін иелік күшке ие. Ақырында, Үкіметке азаматтардың көпшілігін ауыр жазалауды жөн көре алмайды, мұндай жаза мемлекетке зиян тигізеді, аймақты бүлдіреді, көптеген дәрменсіз жетімдерді шығарады, ұрпақтардың есінде күн мен қозғалыс себептерін сақтайды, бір сөзбен айтқанда, дұшпандық күштер тудырады» [4, 77 б.].

1891 жылы 9 желтоқсанда ҚК-ке жаңадан 269-бап қосылды. Көрсетілген бапта бойынша осы кодекстің редакторларының ойынша, оқиғаға қатысушыларды басшылыққа алған және жан-жақты шақырулар келтірілген. Алайда, үкіметтік Сенаттың Ивлев ісі бойынша түсіндіруінде және т.б. (1906 ж.) «269-1-бапта көрсетілген себептердің маңыздылығын (шамамен) толық деп тануға болмайды» деп көрсетілді және «қоғамдық тыныштықты қозғайтын қауесеттер» сияқты себеп көрсетілді [5, 145 б.].

1917 жылғы Қазан төңкерісінен кейін заң шығарушы тәртіпсіздіктерді

революциялық уақыттың барлық қатаңдығымен жазаланатын контрреволюциялық қылмыстар санатына жатқызды. Әдетте, сол кезеңдегі жаппай тәртіпсіздіктер наразылықтың нәтижесінде пайда болды, кейде халықтың ең кең топтары жаңа билік енгізген белгілі бір өзгерістерге ұшырады.

1922 жылы РСФСР-дің бірінші ҚК-нің енгізілуімен «мемлекеттік қылмыстар мен басқаруға қарсы қылмыстық іс әрекеттер туралы» тараудың 2-бөлімінде қарастырылған тәртіпсіздіктер бірінші мәрте талқыланды.

ҚК-нің 75 бабында көрсетілген құқық бұзушылыққа қатысқандар қару-жарақпен қамтамасыз етілген және олардың адам өлтіру, билікке қарсы қарулы күш көрсетуі болып табылатын ауырлататын мән-жайлардағы жаппай тәртіпсіздіктерге қатысқаны үшін жауапкершілік айқындалды. Бұл ретте ұйымдастырушылардың, арандатушылардың, погромдардың және басқа да қылмыстардың тікелей орындаушыларының жауапкершілігі әр түрлі болды; билікке қарулы қарсылық көрсеткен адамдар, тәртіпсіздіктердің басқа қарулы қатысушылары, сондай-ақ көмекшілер мен паналаушылар.

В.Д. Меньшагин өз еңбегінде «тәртіпсіздіктер кезінде қаскөйлер мемлекеттік органдардың жұмысын ұйымдастырмауға тырысты, сонымен қатар әртүрлі қызметтерді жою мақсатында нысандарды жойып, биліктегілермен қоғамдық қызметкерлерді өлтіру болды». Негізгі міндет Кеңес өкіметінің белгілі бір экономикалық және саяси іс-шараларын өткізуді тоқтату болды [6].

Жаппай тәртіпсіздіктер үшін жауапкершілік туралы қылмыстық заңнаманы одан әрі дамыту 1926 жылғы РСФСР ҚК-тің 59-бабы жаппай тәртіпсіздіктер погромдармен, теміржол желілерінің бұзылуымен, сондай-ақ байланыс және байланыс құралдарымен, кісі өлтірумен, өртеумен және басқалармен бірге жүретін әрекеттер болып табылды.

1926 жылғы ҚК-тің 59-бабында қылмыстың екі түрі қарастырылған, бұл:

1) ауыр зардаптармен байланысты жаппай тәртіпсіздіктер (59-баптың 1-бөлігі);

2) сол баптың 2-бөлімінде көзделген ауыр зардаптарсыз жаппай тәртіпсіздіктер. Қылмыстық жаза тәртіпсіздіктерге қатысушылардың жасаған әрекеттері мен ауырлығына сәйкес заң шығарушымен сараланды.

КСРО-ның 1958 жылғы 25 желтоқсандағы «Мемлекеттік қылмыстар үшін қылмыстық жауапкершілік туралы» Заңында 16-бапта погромдармен, өрттер және басқа әрекеттермен жаппай тәртіпсіздіктерді ұйымдастырғаны үшін жауапкершілік, сол сияқты оған қатысушылардың іс әрекеттерін тікелей жасауы немесе олардың билікке қарсы қарулы қақтығыс көрсетуі де қарастырылды. Бұл қылмыс бас бостандығынан 2-ден 15 жылға дейін айыру жазасына кесілді [7].

Бұл заңда 59-баппен салыстырғанда РСФСР ҚК 1926 жылы тәртіпсіздіктер айтарлықтай тарылды. Мүмкін, бұл жағдай елдегі социализмнің одан әрі дамуы жағдайында жаппай тәртіпсіздіктер санының күрт төмендеуімен түсіндіріледі, бұл қылмысқа қарсы күрестегі оң үрдістер берген уақыт кезеңі. Бұл ереже құқық қорғау органдарына РСФСР ҚК-нің 79-бабын және заңдылық бұзушылықтарды кеңінен түсіндіруге мүмкіндік берді [8, 11 б.].

Осылайша, қылмыстық заңның жетілмегендігі жиі кездеседі. Іс жүзінде құқық қорғау органдарының қызметкерлері тарапынан жаппай тәртіпсіздіктерді қате саралауға және осы қылмысты басқа да қоғамдық қауіпті қылмыстардан ажыратуға әкелді. Сонымен бірге, жаппай тәртіпсіздіктер туралы қылмыстық заңның жетілмегендігін сол кезеңдегі істердің осы санат бойынша жалпыланған сот практикасының болмауымен түсіндіруге болады .

1960 жылғы ҚКСР ҚК-де жаппай тәртіпсіздіктер ретінде айқындалатын қылмыс құрамының белгілері ашылмаған, бұл қоғамдық тәртіпті жаппай тәртіпсіздік барысында жасалған құқыққа қайшы әрекеттерді дұрыс саралауды едәуір қиындатты. Еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін 1997 жылғы 16 маусымнан бастап күшіне енген ҚР ҚК-нің қабылдануы қазақстандық қылмыстық заңнаманы дамытудың жаңа кезеңін белгіленді.

1.2 Жаппай тәртіпсіздіктер туралы түсінік және жіктеу

Жаппай тәртіпсіздіктер терминін әдетте құқық қорғау органдары адамдар тобы тудырған толқуды сипаттау үшін пайдаланады. Жаппай тәртіпсіздіктер үлкен әлеуметтік-саяси мәселелерге наразылық білдірудің бір түрін қамтуы мүмкін, бұл негізінен тәртіпті қоғамның стратификациясына айналады.

Жаппай тәртіпсіздіктерді неғұрлым толық сипаттау үшін олардың пайда болу, ағып кету және жою процестерін бөліп көрсету қажет, өйткені олардың сипаттамалық белгілерін әр кезеңде анықтау және қадағалау, ПО-ның іс-қимылдарының стратегиясы мен тактикасын әзірлеуге уақытша ыңғайлы.

Бұл қылмыстың құрамын неғұрлым толық ашу, оның дамуын болжау үшін де маңызды. Алайда, бұл жерде қатаң бөлу орынсыз екенін ескеру керек, өйткені қақтығыстар жиі тез дамиды және жаппай тәртіпсіздіктің жеткілікті анықтау мүмкінге соқпайды.

Алғашқы кезеңде қарама-қарсы беттер анықталып, егер қарама-қарсы тараптың мүдделері мен мақсаттары келесі тарапқа мүлдем жағысыз болған жағдайда, тараптар ортасында түсініспеушіліктер пайда болып, жағдайдың нашарлауына алып келеді [8, 12 б.].

Жаппай тәртіпсіздіктердің пайда болу кезеңдерін сипаттай отырып, олардың әрқайсысының кейбір ерекшеліктерін атап өткен жөн. Ең алдымен, уақыт шеңбері мен ұзақтығына назар аудару керек. Олардың кейбіреулері ұзаққа созылуы мүмкін. Ең ұзыны – бірінші және үшінші кезеңдер. Біріншісінің басталуы өте қиын. Бұл кезеңде қарама-қарсы тараптар мен жаппай тәртіпсіздіктердің себептері анықталды деп болжауға болады. Екінші кезеңнің басталуы көпшіліктің белсенділігінің өсуінен, қарама-қарсы тараптардың позицияларының көрінісінен, қақтығыстардың басталуымен «шиеленістің өсуінен» көрінеді. Үшінші кезең жаппай тәртіпсіздіктердің басталуымен сипатталады. Оның соңы – шиеленісті жеңілдету және олардың пайда болу

себептерін жою [9].

Адамдардың мінез-құлқы оның жеке қатысушыларының мінез-құлқына да, мемлекеттік органдардың реакциясына да қатты әсер етеді. Адамдар кез-келген ақпаратқа сенеді, олардың бағалау деңгейі күрт төмендейді. Логика, парасаттылық, салдарды күту, ар-ождан, қорқыныш басылады, адамдардың мінез-құлқы «бәрі сияқты істеу» импульсіне бағынады.

Екіншіден, адамдардың көпшілігі жеке басын жоғалтады, көбісі оны иесіздендіреді, интеллектуалды деңгейі төмендейді. Көпшілігі анонимділікті қамтамасыз етеді, өйткені әркімнің жеке жауапкершілігі көпшілікке жүктеледі, яғни оның қатысушысы ештеңеге жауап бермейді. Дәл осы қасиет адамдарды қызықтырады – минималды жауапкершілік қабылданады.

Үшіншіден, көпшіліктің қатыгездігі оны алғаш сипаттаған зерттеушінің атымен аталған Латейн эффектісі деп аталады. Қиындықты қазған адамға көмектесу ықтималдығы оның қиыншылықтарының куәгерлерінің санына кері пропорционалды. Эмоционалдылық пен қауіпсіздік сезімін арттыру көптеген адамдарды агрессияға итермелейді, тіпті әдетте ұстамды түрде қабылданады.

Төртіншіден, көшбасшылық. Көпшілігі көпшілікке нақты бұйрық берген кез келген адамды ұстануға дайын. Тәжірибелі үгітші көпшілікті зорлық-зомбылыққа итермелеп, ренжіген адамдар тобын агрессивті, кекшіл қауымға айналдыра алады. Екінші жағынан, тіпті бір адам өзінің ұсынысымен, команда көпшілікті тыныштандырып, оны басқа бағытқа апара алады.

Бесіншіден, дүрбелең. Бұл көпшілік қауіп-қатердің жақындығын сезінгенде пайда болады, ал жалғыз құтқару – қашу, құтқару жолы бір ғана, ал басқалары бұғатталған, олардың үстіндегі қозғалыс тоқтаған кезде бұғатталған. Бұл жол ашық болады деп күтілуде, ал көпшілік өз жолын қуып, алда келе жатқан адамдарды басып-жаншып, сыпырады.

Жаппай тәртіпсіздіктердің мысалы ретінде заңсыз шерулерді, отырыстарды және басқа да кедергілерді, тәртіпсіздіктерді және қылмыстың

басқа түрлерін атайық. Тіпті бастапқыда ұйымдастырылған бейбіт демонстрация хаосқа ұласып, жаппай тәртіпсіздіктерге әкелуі мүмкін. Пандемия мен эндогендік процестердің фонында да тәртіпсіздіктер болуы мүмкін.

Жаппай тәртіпсіздіктерге тікелей қатыспайтын азаматтардың қауіпсіздігі әлсіреді және қауіп төніп тұр. Қарапайым адамдардың жұмыс істеу, демалудан ләззат алу және кейбір жағдайларда қажетті өмірлік қажеттіліктерді қанағаттандыру қабілетіне де қауіп төнуі мүмкін. Мысалы, инфрақұрылым бұзылған жағдайда коммуналдық қызметтер (сумен жабдықтау, жылыту және электрмен жабдықтау) уақытша қолжетімсіз болуы мүмкін немесе байланыс үшін әлеуметтік инфрақұрылымдар (телефония, теледидар және интернет) өшірілуі мүмкін. Жаппай тәртіпсіздіктердің ең көп тараған себептері экономикалық тоқырау, үлкен инфляция, Ұлттық валютаның құнсыздануы, әртүрлі табиғи апаттар, биліктің озбырлығы, қоғамдағы демократиялық бостандықтардың бұзылуы, үкіметтің саясатына наразылық, жұмыссыздық, этникалық қақтығыстар, ал кейбір елдерде спорттық іс-шаралар погромдар мен жанкүйерлер арасындағы төбелес болып табылады. Барлық елдерде жаппай тәртіпсіздіктер орын алуда.

Жаппай тәртіпсіздікке әкелетін факторлар ретінде келесілерді атауға болады:

- қоғамдық-саяси жағдайдың тұрақсыздығы;
- өмір сүру деңгейінің төмендеуі, экономикалық және саяси саладағы дағдарыс;
- мәдени өмір деңгейінің, адамгершілік құндылықтардың және тұлғаның рухани дамуының төмендеуі;
- адамдардың бір бөлігінің қоғамдық санасындағы деформациялар;
- дәстүрлі әлеуметтік институттардың айтарлықтай әлсіреуі: жас ұрпақты тәрбиелеудегі отбасылар, мектептер мен БАҚ.

Бұқаралық көңіл-күй әсіресе саяси дағдарыстар кезінде айқын көрінеді және көпшілік, жаппай әлеуметтік-саяси қозғалыс түрінде көрінеді.

Психология тұрғысынан «тобыр» қоғамға қарсы көріністерді қолдайды және белсендіреді, онда психологиялық инфекцияның теріс механизмі жұмыс істейді, ұстамсыздық пен агрессия өседі. Көпшілік құбылысын зерттеуші Г. Лебон белгілі бір дәрежеде бұқаралық дәуірдің басталуын және өркениеттің құлдырауын болжай отырып, дұрыс айтты. Дәл осы топта адамдарға күшті психологиялық әсер пайда болады, оның мүшелерінің жеке жауапкершілігі төмендейді [4, 77 б.].

Адамдарға қарсы тұру үшін көпшілікті біріктіретін негізгі механизмдерді білу және олардың негізінде оны бейтараптандыру шараларын әзірлеу қажет.

Жаппай тәртіпсіздіктердің белгілі механизмі қоғамдағы көңіл-күймен тікелей байланысты және мыдай ерекшеліктермен ұштасады: жылдам таралады және қатты жұқпалы болады, ұқсас жағдайлардағы халықтарды қосу тиімді, сананың теңдігін төмендетеді. Жаппай көңіл-күйді тұрақтандыруға талаптардың тепе-теңдігі және оларға қол жеткізу мүмкіндіктері арқылы қол жеткізіледі, яғни. жаппай тәртіпсіздіктердің қоздырғышы-кез-келген әлеуметтік талаптарды қанағаттандырмау нәтижесінде жинақталған «теріс энергияның» шығуы немесе үлкен адамдардың ойы, бұл қоғамдық тыныштық және жеке адамдарға қатысты қауіп төндіреді [6].

Осылайша, тәртіпсіздіктерді бір нәрсеге немесе біреуге наразылық білдіру немесе өз мақсаттарын алға жылжыту мақсатында адамдар тобы тудырған қоғамдық тәртіпті бұзу ретінде анықтауға болады, көбінесе әрекетке шақыру және өз идеяларын білдіру. Тәртіпсіздіктер – полицейлер мен бейбіт тұрғындарға тастар, таяқтар мен қоқыстарды лақтыратын, дүкендерді тонайтын, терезе әйнектерін сындыратын, айналасындағы заттарды құлататын, баррикадалар тұрғызатын, көліктерді аударып, өртейтін адамдар.

ПО-ның кейбір практикалық қызметкерлері тәртіпсіздіктердің келесі

жіктемесін қабылдады. Жіктеу критерийі ретінде олардың сипаты мен салдары алынады. Осыны ескере отырып, екі түрі бар: жалпы және арнайы. Жалпы мекемелерде, дүкендерде, дүңгіршектерде және т.б. погромдарда, көлік құралдарының жойылуында, өрттерде және басқа да осындай әрекеттерде көрінетін тәртіпсіздіктер, азаматтардың пәтерлерінің погромдарында көрінетін тәртіпсіздіктер, авторлар тәртіпсіздіктердің екі түрінде де жасалған қылмыстарды есептейді. Бірінші типке Душанбе, Андижан, екіншісіне Баку, Сумгаитадағы тәртіпсіздіктер жатады [7].

Басқа авторлар тәртіпсіздіктерді мақсатты мазмұнына қарай жіктейді бұл саяси іс-шаралардан туындаған тәртіпсіздіктер (митингілер, демонстрациялар және т.б.) [8, 10 б.].

Кейіннен «қаңтар оқиғалары» немесе «қанды қаңтар» ретінде белгілі болған Қазақстандағы наразылықтар мемлекетке қарсы көңіл-күймен сипатталатын жаппай тәртіпсіздіктердің туындау жағдайларына 2022 жылғы 2 қаңтарда нарықтық баға белгілеу тетігіне көшуге байланысты 2022 жылғы 1 қаңтарда болған сұйытылған газ бағасының күрт өсуінен кейін басталды. Назарылықтар Қазақстанның батысындағы Жаңаөзен қаласында басталды, бірақ 3-4 қаңтарда Алматы мен еліміздің басқа қалаларына таралды. Назарылықтарға қатысушылар экономикалық талаптардан саяси талаптарға, соның ішінде Үкіметтің «отставкаға» кетуіне көшті [10].

4-5 қаңтарда Алматыдағы наразылықтар жаппай тәртіпсіздіктерге, соның ішінде үкіметтік ғимараттарды өртеп, тонауға кірісті, ал билік қаланы бақылауды жоғалтты. Президенттің баяғы резиденциясы жанып, наразылыққа қатысушылар Алматы қаласының әуежайын басып кіріп алды. Еліміздің басқа қалаларда атап айтқанда түбінде Астанадағы билік, не болып жатқанын бақылауда сақтап қалды. Қазақстанда төтенше жағдай жарияланды – алдымен кейбір өңірлерде, содан кейін бүкіл елде. Бірнеше күн ішінде интернет өшірілді, бұл қолма-қол ақшасыз төлемнің бұзылуына әкелді. Сұйытылған

газдың бағасы тоқтатылды, бұл наразылықтардың азаюына әкелмеді [9].

6 қаңтарда Қазақстан Президентінің сұрау салуы бойынша Ресей мен тағы 5 елдің қарулы күштерін қамтитын және маңызды объектілерді күзету және құқықтық тәртіпті сақтауға жәрдемдесу жөніндегі бітімгершілік миссиясы ретінде мәлімделген ҰҚШҰ-ның Қазақстандағы операциясы жарияланды. Терроризмге қарсы операция режимі жарияланды, қалаларды наразылық білдірушілерден тазарту басталды.

Осы оқиғалардың нәтижесінде елімізде жаңа Премьер-министр, Мемлекеттік хатшы, Парламенттің төменгі палатасының спикері тағайындалды. 16 министрдің жартысына жуығы орындарынан босатылды [11].

С.А. Старостин өз еңбегінде жаппай тәртіпсіздіктерді жіктеудің төмендегідей кестесін жасаған.

1. Пайда болу жағдайлары бойынша:

а) саяси; б) экономикалық; в) әлеуметтік; г) этникалық; е) діни, ж) экологиялық; з) полиция қызметкерлерінің заңсыз әрекеттері себебінен.

2. Туындаған салдардың ауырлығы бойынша:

а) адамдардың қаза болуына әкеп соқтырған әртүрлі дәрежедегі дене жарақаттарымен;

б) елеулі материалдық залал келтірумен [6].

Жаппай тәртіпсіздік қылмысының ерекшелігі, әдетте, әлеуметтік-экономикалық сипаттағы себептердің ерекшелігі болып табылады; психология және заңсыз әрекеттерге қатысушылардың саяси-құқықтық салдары.

Саяси құрылымға қарамастан, кез-келген қоғамда қандай-да бір формада немесе басқа формада жаппай тәртіпсіздіктер болуы мүмкін. Сонымен қатар, бұл адамдардың белгілі бір топтарының осы қоғамға қатынасын көрсетудің бір түрі, сондықтан тәртіпсіздіктердің қоғамдық-саяси құбылыс ретіндегі себептерін мемлекеттің экономикалық жағдайдан, түрлі этникалық халық топтарының қарым-қатынасынан қарау керек. Жаппай тәртіпсіздік ұғымын

талдау оны құрайтын «жаппай»-деген ұғымды анықтауды қамтиды, яғни көптеген адамдар жасаған жекелеген жағдайларда көрінбейтін, тұлғасыз және тәртіпсіздік сөздері болмау, тәртіпті бұзу [12, 84 б.].

Әдебиеттегі жаппай тәртіпсіздіктердің әртүрлі аспектілерін зерттеу кезінде авторлардың көбі өз тұжырымдамаларын тәртіпсіздіктерді ұйымдастыруға және қатысуға деген жауапкершілікті көздейтін тиісті қылмыстық норма арқылы анықтайды [13].

Осылайша, В.Н. Григорьев «жаппай тәртіпсіздіктерді адамдардың үлкен тобы – бұқара жасаған, қоғамдық тәртіп пен қауіпсіздік негіздеріне қол сұғатын және погромдармен, қиратулармен, өрттермен және басқа да осындай әрекеттермен немесе биліктің қарулы қарсылығымен жүретін қасақана әрекеттер ретінде анықтауға тырысты» [14, 15 б.].

Жаппай тәртіпсіздік термині заң әдебиеттерінде жаппай тәртіпсіздіктердің қылмыстық-құқықтық аспектілерін талдауда кеңінен қолданылады, бұл біздің ойымызша, зерттелетін мәселе аспектісінде аталған құбылысты орнатудың объективтілігімен анықталады.

Бұл термин әлеуметтануда да қолданылады, алайда көпшіліктің құбылысы туралы зерттеулер жүргізілген жоқ. Бұл мәселе 70-ші жылдардың басында, отандық ғылым – әлеуметтік психологияның қалыптасуы кезінде шешілді. Әлеуметтік психологияда көпшіліктің негізгі түрлерінің жіктелуі бар: бүлікші, агрессивті, құтқарушы, стяжатель, экстатикалық. Ұсынылған ғылыми классификация толық емес және кез-келген ұқсас анықтамаға сай шартты сипатта көзделеді, ол барлық құбылысқа тән екенін көрсетеді [15, 175 б.].

Жаппай тәртіпсіздіктерге қатысушылардың іс-әрекеттерінің сөздерін талдау уақытында бірегейлік анықталады, агрессивті бағытталған топтар, әдетте, халықтың кейбір бөлігінің жағымсыз эмоцияларына негізделген, өмір сүру жағдайларына, облыс пен республика басшылығы жүргізетін саясатқа наразы. Наразылық жағдайы оның қатысушыларының мінез-құлқының

агрессивтілігін анықтайтын жеккөрушілікке айналуы мүмкін.

Басқа зерттеушілер бұл анықтаманы тым тар деп санайды, өйткені ол әдетте агрессивті деп саналатын (қарастырылуы мүмкін) басқа мінез-құлық түрлерін қамтымайды, бірақ олардың мақсаты басқа.

Бұл интерпретация болса да, агрессияның жеке тұлға ретіндегі мінез-құлық құбылысы белгілі бір айырмашылықтармен сипатталады, олардың ортақ ерекшелігі-агрессия қандай да бір түрде басқа объектіге зиян келтірумен тікелей байланысты. Жеке агрессия басқаларға зиян келтіретін әртүрлі мінез-құлық реакцияларын қамтиды.

Қозған көпшіліктің агрессивтілігі оның көптеген және гетерогенді құрамына байланысты бірнеше есе артады. Бұл жаппай тәртіпсіздіктердің өсіп келе жатқан әлеуметтік қаупі. ҚР ҚК-нің баптарында көзделген іс-әрекеттер дәл агрессияны болжайды. Агрессия элементтерін қолданбай жаппай тәртіпсіздіктер жасау мүмкін емес, сондықтан заң шығарушы бұл белгіні қылмыс құрамының объективті жағында білдіреді [16, 6 б.].

Авторлардың көпшілігі жаппай тәртіпсіздіктерді ҚР ҚК-нің 272-бабының диспозициясында көзделген нақты іс-әрекеттерді жасауда көрініс табатын қылмыстар ретінде айқындайды. Алайда, тәртіпсіздіктер кезінде басқа қылмыстардың белгілері бар әрекеттер жасалады. Жаппай тәртіпсіздіктер әртүрлі қылмыстық әрекеттердің арнайы конгломераты болып табылады.

Осылайша, тәртіпсіздіктер қоғам үшін өте қауіпті әлеуметтік құбылыс болып табылады, оның негізінде оның қатысушыларының эмоционалдылығы мен бірауыздылығының жоғары деңгейімен сипатталатын көпшіліктің жағымсыз көңіл-күйі жатыр. Қазіргі жағдайда қоғамдық қауіпсіздіктің деңгейі жеткіліксіз екенін ескере отырып, тәртіпсіздік жағдайында мінез-құлық ережелері мен негізгі қорғаныс әдістерін білу және қажет болған жағдайда оларды іс жүзінде қолдана білу маңызды.

Жоғарыда мамандармен және ғалымдармен келтірілген «жаппай

тәртіпсіздіктер» ұғымынын және түсініктерін әзірлеп, жаппай тәртіпсіздіктердің келесі авторлық ұғымы ұсынылады:

«Жаппай тәртіпсіздіктер - деп азаматтарға зорлық-зомбылық, қирату, өртеу, мүлікті жою немесе бүлдіру, билік өкіліне қарулы қарсылық көрсету, қару-жарақ, жарылғыш немесе уландырғыш құрылғылар, не өзге де заттарды қолданумен қатар жүретін қоғамда белгіленген мінез-құлық ережелерін бұзуға бағытталған көптеген адамдардың айналасындағыларға қауіп төндіретін іс-әрекеттер жасауы деп түсіну керек.».

1.3 Жаппай тәртіпсіздіктер туралы шетелдік заңнама

Шетелдік қылмыстық заңнаманы компаративті зерттеу нәтижелері көп жағдайда қылмыстық-құқықтық шарттылықтың заңға қайшы әрекеттерді жасауға қоғамдық шақыруларға қарсы әлеуметтік-құқықтық шарттылық дәрежесін анықтауға қызмет етуі мүмкін. Қарастырылып отырған саладағы қолданыстағы отандық нұсқамаларды шетелдік қылмыстық құқықтың тиісті ережелерімен салыстыру оларды құру сапасының деңгейін, қоғамдық қатынастардың мүмкін және қажетті қамту көлемін объективті бағалауға мүмкіндік береді. Шетелдік қылмыстық заңнаманы талдау елдің қылмыстық заңнамасының заңға қайшы әрекеттерді жасауға көпшілік алдында шақыру үшін жауапкершілік туралы ережелерін сыни тұрғыдан түсінудің ғана емес, сонымен бірге оны жетілдірудің перспективалық бағыттарын, тиімділігін арттыру жолдарын әзірлеудің алғышарты болып табылады [17, 8 б.].

Шет мемлекеттердің қылмыстық құқық нормаларына жүгіну шетелдік қылмыстық заңнаманың әдіснамалық жіктемесін бастапқы анықтау қажеттілігін талап етеді. Қылмыстық құқық теориясында әр түрлі мемлекеттердің (Роман-герман, англо-саксон) құқықтық жүйелерінің түрлеріне негізделген градация дәстүрлі түрде қолданылады. Алайда, қазіргі заманғы

трансформация жағдайында және көбінесе құқықтық жүйелер түрлерінің жақындасуында бұл жіктеу критерийі әрдайым толықтай сақтала бермейді. Сондықтан бүгінгі таңда жүйелеуге мұндай көзқарас жалғыз емес. Соңғы онжылдықтардағы қылмыстық құқық туралы көптеген ғылыми еңбектерде салыстырмалы құқықтық зерттеу зерттелетін нормативтік құқықтық актілердің жақын және алыс шет елдердің қылмыстық заңнамасына шартты бөлінуіне негізделген. Бұл, ең алдымен, жақын шет мемлекеттердің заңнамасы (бұрынғы КСРО елдерінің ҚК-і кіретін) қылмыстық заңнаманы құру тәсіліне, оның ережелерін тұжырымдауға қатысты ҚР ҚК-мен бірқатар сипаттамаларға ие екендігімен түсіндіріледі. Өз кезегінде, алыс шет мемлекеттердің қылмыстық заңнамасы, әдетте, Қазақстанның қылмыстық заңымен осы сәттерде түбегейлі айырмашылықтарға ие. Шет елдердің қылмыстық заңдарының екінші шартты жіктемесін негізге ала отырып, ең алдымен жақын шет мемлекеттерде құқыққа қарсы іс-қимылдар жасауға жария түрде шақыру үшін жауапкершілік туралы қылмыстық-құқықтық нормаларды компаративті талдау нәтижелерін қарастыру орынды деп санаймыз.

Айта кету керек, белгілі тарихи сабақтастыққа байланысты посткеңестік елдердің ҚК-де тиісті нормаға ұқсас ережелер көп қайталанады. Мысалы айтсақ, Әзірбайжан Республикасының ҚК-де терроризмге жария шақырулар үшін қылмыстық жауапкершілік туралы заңның (214-2-бап) өзіне тән ерекшелігі жоқ, ал жаппай тәртіпсіздікке шақырулар үшін жауапкершілік туралы нормалар, сондай-ақ азаматтарды зорлық-зомбылыққа шақыру (220-бап), сондай-ақ агрессивті соғысты бастауға жария түрде шақыру (101-бап) іс жүзінде бірдей ресейлік 3-бөлім.

Сонымен қатар, таяу шет елдердің көптеген елдерінде қазіргі заманғы қылмыстық заңнамада құқыққа қарсы іс-қимылдар жасауға жария түрде шақыру үшін жауапкершілікті белгілеуге сәл өзгеше көзқарас ресімделді. Осылайша, терроризм актісін жасауға шақырумен қатар, ҚР-ның заңнамасы

бойынша қылмыстық жазаланатын іс-қимылдарды насихаттау деп танылады (256-бап). Осылайша, біздің ойымызша, еліміздің заң шығарушы бұл әрекетті криминализациялау шегін тек жария шақыруларға ғана емес, терроризмді насихаттауға да бағыттау есебінен біршама кеңейтті.

Тәжік ҚК-нің террористік қызметті жүзеге асыруға жария түрде шақырғаны үшін жауапкершілік туралы нормалары қылмыстың осы құрамын құрайтын іс-әрекеттердің салыстырмалы түрде қатаң тізбесімен сипатталады. Мәселен, Тәжікстан Республикасы ҚК-нің 179-бабының 1-бөлігіне сәйкес жауапкершілік осы заңның белгілі бір баптарында көзделген қылмыстарды жасауға жария түрде шақыруға әкеп соғады (террористік бағыттағы қылмыстар).

Бұл норманың ерекшелігі – Тәжікстан Республикасының заң шығарушысы оны тұжырымдау кезінде «террористік әрекет» сияқты салыстырмалы бағалау категориясынан бас тартты. Бір жағынан, бұл тәсіл қылмыстық заңнаманың ережелерін ресімдеуге деген ұмтылыс ретінде қарастырылуы мүмкін, бұл ішінара құқық қорғау қызметін жеңілдетеді. Бірақ, екінші жағынан, біздің ойымызша, бұл жағдай ел азаматтарының бұл бұйрықты қабылдауын біршама қиындатады. Бұл қылмыстық заңның алдын алу функциясының тиімділік деңгейіне теріс әсер етеді [18].

Украинаның қылмыстық заңнамасында жаппай тәртіпсіздіктерге қоғамдық шақырулар үшін жауапкершілік туралы норма жеке бапқа бөлінген. 295, оның диспозициясында: «қоғамдық тәртіпке қауіп төндіретін погромдарға, өртеуге, мүлікті жоюға, ғимараттарды немесе құрылыстарды басып алуға, азаматтарды күштеп шығаруға, сондай-ақ осындай мазмұндағы материалдарды тарату, дайындау немесе сақтау мақсатында қоғамдық шақырулар» [19].

ҚР-ның Конституциясын бұза отырып, билікті күштеп басып алуға немесе билікті күштеп ұстап қалуға не ҚР-ның конституциялық құрылысын күштеп өзгертуге бағытталған іс-әрекеттер үшін жауапкершілікпен бірге ҚР-

ның Конституциясын бұза отырып, билікті күштеп басып алуға немесе билікті күштеп ұстап қалуға насихаттау немесе жария түрде шақыру үшін жауапкершілік белгіленген ҚР ҚК-нің 179-бабына назар аударады, мемлекет қауіпсіздігіне нұқсан келтіру не ҚР-ның конституциялық құрылысын күштеп өзгерту [20].

Осы қылмыстың саралау белгілері ҚР ҚК-нің 180-бабына сәйкес келеді.

Қырғыз Республикасының ҚК-де отандық қылмыстық заңнамада көзделгендей экстремистік қызметті жүзеге асыруға жария түрде шақыру үшін жауапкершілік белгіленбеген.

Молдова Республикасының ҚК-і бойынша экстремистік әрекеттерді жүзеге асыруға жария түрде шақыру жеккөрушілік немесе араздықты қоздыру құрамындағы балама әрекет болып табылады. Молдова Республикасының ҚК-тің 346-бабында мынадай ережелер регламенттелген: «ұлттық, этникалық, нәсілдік немесе діни араздықты немесе алауыздықты қоздыруға, ұлттық арнамыс пен қадір-қасиетті қорлауға, сол сияқты құқықтарды тікелей немесе жанама шектеуге, не құқықтарды тікелей немесе жанама шектеуге бағытталған, оның ішінде баспа және электрондық бұқаралық ақпарат құралдары арқылы қасақана іс-әрекеттер, азаматтардың ұлттық, этникалық, нәсілдік немесе діни қатыстылығына байланысты жанама артықшылықтары ЕО-мен жазаланады». Осылайша, Молдова заң шығарушысы іс жүзінде қылмыстық кодекстің бір құрылымдық бірлігі шеңберінде экстремистік қызметті жүзеге асыруға және жеккөрушілік немесе дұшпандық тудыруға шақыруға қылмыстық-құқықтық тыйымдарды біріктірді [21].

ҚР ҚК-нің 180-бабының 1-бөлігі бойынша жауапкершілікке тартылатын іс-әрекеттерді іс жүзінде іске асыру талданып отырған қылмыстық заңның осы бабында көзделген қылмыс құрамын, 3-бөлімді құрайтыны назар аудартады.

Мұнда, бұрын қаралған ҚР ҚК-нің 256-бабында көрсетілгендей, жария шақырулармен қатар тиісті іс-қимылдарды насихаттау жазаланатын болып

табылады. Сонымен қатар, егер РФ ҚК-нің 281-бапта ел аумағының тұтастығын бұзуға бағытталған іс-әрекеттерді жүзеге асыруға шақырулар көрсетілсе, онда ҚР ҚК-нің 180-бабының 1-бөлігінде жария шақырулар мен Қазақстан Республикасының біртұтастығын бұзуды, оның аумағына қол сұғылмаушылық пен бөлінбеушілікті немесе мемлекеттің ыдырауын насихаттау Қылмыстық болып табылады. Сонымен қатар, аталған қосымша белгілердің болуын талданған қылмыстық-құқықтық норманың артықшылығы ретінде бағалау екіталай. Жалпы, олар қандай да бір жолмен мемлекеттің аумақтық тұтастығымен, оның конституциялық жүйесімен байланысты [20].

Украина ҚК-нің 110-бабында Украинаның аумақтық тұтастығы мен қол сұғылмаушылығына қол сұғушылық үшін жауапкершілік те реттелген. Бұл ретте осы нормада мынадай ережелер қамтылады: «Украина Конституциясында белгіленген тәртіпті бұза отырып, Украина аумағының немесе мемлекеттік шекарасының шекарасын өзгерту мақсатында жасалған қасақана іс-әрекеттер, сондай-ақ мұндай іс-әрекеттерді жасауға шақырумен жария түрде шақыру немесе материалдарды тарату ЕО-мен жазаланады».

Украинаның ҚК-і бойынша талданған қылмыстың біліктілік белгілері өте ерекше. Мәселен, осы қылмысты билік өкілінің қайталап немесе адамдар тобының алдын ала сөз байласуы бойынша жасау фактісімен қатар, егер бұл әрекет ұлттық немесе діни араздықты қоздырумен байланысты болса, жауапкершілік ауырлатылады (110-баптың 2-бөлігі).

Украинаның заңға қайшы әрекеттерді жасауға жария түрде шақырғаны үшін жауапкершілік туралы қылмыстық заңнамасының нормаларында, шақыруларға тыйым салудан басқа, осындай әрекеттерді жасауға шақырумен материалдарды таратудың жазалануы туралы нұсқамалар бар екенін атап өткен жөн (110, 258-2-баптар және т.б.).³¹ осындай сәт жоғарыда қарастырылған қазақстандық қылмыстық заңнаманың нормаларында да байқалады [19].

Біздің ойымызша, мұндай белгілердің болуы артық, өйткені материалдардың қоңыраулармен таралуы іс жүзінде заңсыз әрекеттерді жасауға шақырудың бір түрі болып табылады. ҚР ҚК-нің 180-бабының 1-бөлігі, онда мұндай материалдарды тарату ғана емес, оларды дайындау, сондай-ақ тарату мақсатында сақтау да жазаланатын болып танылады [20].

Осылайша, қазақстандық заң шығарушы экстремистік қызметті жүзеге асыруға қоғамдық шақырулардың біліктілігінің белгілі бір проблемаларын алып тастады (РФ ҚК-де осындай түсініктерде). Ресей қылмыстық құқығының теориясы мен практикасында экстремистік қызметті жүзеге асыруға шақыратын материалдарды жариялауға рұқсат беретін бұқаралық ақпарат құралдарының редакторларының іс-әрекеттерінің біліктілігі туралы пікірталастар бар.

Халықаралық құқық нормаларының талаптарына байланысты, таяу шет елдердің басым көпшілігінде, РФ ҚК-де көрсетілгендей, агрессивті соғысты бастауға шақырулар дәстүрлі түрде қылмыстың тиісті құрамын құрайды. Бұл ретте ҚР ҚК-де қылмыстық жауаптылық тек агрессивті соғысты бастауға жария түрде шақыруға ғана емес, сондай-ақ агрессивті соғысты насихаттауға да әкеп соғады (161-бап) жоғарыда атап өткеніміздей, насихатты криминализациялау жария шақырулармен бірге қазіргі қазақстандық қылмыстық заңнамаға тән болып табылады [20].

Айта кету керек, бұқаралық ақпарат құралдарын пайдаланумен не жауапты мемлекеттік лауазымды атқаратын лауазымды адамның оларды жасауымен қатар, ҚР ҚК бойынша агрессивті соғысты бастауға үгіт-насихат немесе жария түрде шақыру белгілерімен ақпараттық-коммуникациялық желілерді пайдалану бекітілді (161-баптың 2-бөлігі) отандық қылмыстық заңнамадан айырмашылығы, агрессивті соғысты бастауға жария түрде шақырғаны үшін қылмыстық жауаптылықты саралаудың бұл тәсілі уақыт ағымына жауап беретін болып көрінеді.

Беларусь Республикасының ҚК-де соғысты насихаттаудың белгілері «бір елдің екінші елге агрессиясын тудыру мақсатында кез келген түрдегі көзқарастардың, идеялардың немесе үндеулердің таралуы» болып табылады. Осылайша, біріншіден, зерттелетін қылмыстың объективті жағының белгілері толығырақ сипатталған. Екіншіден, егер Қазақстанның ҚК-і бойынша тек агрессивті соғысты бастауға шақыру қылмыстық іс болса, онда Беларусь заң шығарушылары осы саладығы жауапкершіліктің деңгейін ұлғайтты. Қылмыстық жауапкершілік шақырулардан басқа бір елдің екінші елге ашуын тудыру үшін көзқарастар мен идеялардың кез-келген түрінде таралуына, яғни агрессивті соғысты насихаттауға әкеп соғады [22].

Белгіленген ережелерді талдау олардың әлеуметтік-құқықтық мәніне қатысты келесі ойларды белгілеуге мүмкіндік береді. Біріншіден, бұл қылмыстық-құқықтық тыйымдар демократиялық құқықтар мен бостандықтарға нұқсан келтіреді деп саналуы мүмкін. Бұл бұйрық, біздің ойымызша, азаматтардың жиналыс бостандығы, ерік бостандығы құқығын белгілі бір дәрежеде шектейді. Алайда, екінші жағынан, ҚР ҚК-нің 402-бабы шеңберіндегі қылмыстық жауаптылық тек сот мойындаған заңсыз наразылық акциясына шақыруға әкеп соғады [20].

Осылайша, жақын шет елдердің қылмыстық заңнамасын қарау нәтижесінде құқыққа қайшы әрекеттерді жасауға жария түрде шақыру үшін жауапкершілік негіздерін салыстыру контекстінде мынадай негізгі тұжырымдар жасау қажет:

- 1) осы топтың бірқатар мемлекеттерінде құқыққа қайшы әрекеттерді жасауға жария түрде шақырғаны үшін жауапкершілік туралы негізгі нормалар отандық қылмыстық заңнаманың (Әзербайжан Республикасының ҚК, Қырғыз Республикасының ҚК, Молдова Республикасының ҚК, Түркіменстан ҚК және т.б.) ұқсас нұсқамаларына барынша ұқсастығымен сипатталады. Сонымен қатар, таяу шетелдердің көптеген елдерінде қазіргі заманғы қылмыстық

заңнамада құқыққа қарсы іс-қимылдар жасауға жария түрде шақыру үшін жауапкершілікті белгілеуге кеңейтілген тәсіл ресімделді;

2) қазақстандық заң шығарушы РФ ҚК-мен салыстыра отырып, осы құрамын құрайтын іс-әрекеттердің салыстырмалы түрде қатаң тізбесімен сипатталады. Тәжікстан Республикасының заң шығарушысы оларды тұжырымдау кезінде «террористік әрекет» сияқты салыстырмалы бағалау санатынан бас тартты. Жақын шет елдердің қылмыстық кодекстерінің басым көпшілігінде «экстремистік қызмет» тұжырымдамасы заңға қайшы әрекеттерді жасауға жария түрде шақырғаны үшін жауапкершілік туралы нормаларда қолданылмайды;

3) халықаралық құқық нормаларының талаптарына байланысты, таяу шет елдердің басым көпшілігінде, РФ ҚК-де блгіленгендей, агрессивті соғысты бастауға шақырулар дәстүрлі түрде қылмыстың тиісті құрамын құрайды. Бұқаралық ақпарат құралдарын пайдаланумен не оларды жауапты мемлекеттік лауазымды атқаратын лауазымды адамның жасауымен қатар ақпараттық-коммуникациялық желілерді пайдалану (161-баптың 2-бөлігі) ҚР ҚК-і бойынша агрессивті соғысты бастауға насихаттаудың немесе жария шақырудың саралаушы белгілерімен бекітілді (161-баптың 2-бөлігі).

Көпшілікке тән емес, сонымен қатар жаппай тәртіпсіздікке шақыру үшін қылмыстық жауапкершілік туралы бұйрықтар. Кейбір қылмыстық заңдарда ұқсас нормалар бар. Мысалы, француз қылмыстық заңнамасына сәйкес «Қарулы жиынды тікелей арандату, не көпшілік алдында сөйлегенде немесе айқайлағанда, не желімделген немесе таратылған парақшаларда немесе мәтінді, сөйлеуді немесе бейнені берудің кез келген басқа тәсілімен жасалған» деп жазаланады (Франция ҚК 431-6-бабы). Сонымен қатар, Францияның ҚК-де жеке норма «көпшілік алдында айқайлағанда немесе сөйлегенде, желімделген немесе кең таралған парақшаларда көрсетілген немесе мәтінді, сөйлеуді немесе

бейнені берудің кез-келген басқа тәсілімен жасалған» (433-10-бап) үшін жауапкершілікке арналған [23].

Бұдан басқа, нәсілдік немесе ұлттық араздыққа немесе жеккөрушілікке немесе нәсілдік кемсітушілікке уағыздау немесе арандату түріндегі әрекеттер жазаланатын деп танылады (Болгария Республикасы ҚК 162-бабының 1-бөлігі). Болгария Республикасы ҚК-нің 164-бабына сәйкес, «діни негізде жеккөрушілікті ауызша, баспасөзде, іс-әрекет арқылы немесе басқа жолмен уағыздайтын адам жазаланады». Қарастырылып отырған қылмыстық заңның 166-бабына сәйкес, «шіркеуді немесе дінді билікке немесе оның іс-шараларына қарсы үгіт-насихат мақсатында ауызша, баспасөзде, іс-қимыл арқылы немесе басқа жолмен қолданатын адам жазаланады» [24].

Экстремистік қызметті жүзеге асыруға жария шақыру Польша Республикасының ҚК-де қылмыстық іс-әрекет деп танылды. Польша Республикасы ҚК 119-бабының 2-тармағына сәйкес қылмыстық жауаптылық оның ұлттық, этникалық, нәсілдік, саяси, діни топқа жатуына байланысты немесе діни топқа жатпауына байланысты адамдар тобына немесе жеке адамға қатысты зорлық-зомбылықты қолдануға немесе заңға қайшы қатерлерге жария түрде шақыруға әкеп соғады. Польша Республикасының ҚК-нің 256-сына фашистік немесе өзге де тоталитарлық мемлекеттік режимді жария түрде насихаттауға, сол сияқты ұлттық, этникалық, нәсілдік, діни айырмашылықтар негізінде не дінді ұстанбауға байланысты өшпенділікке шақыруға тыйым салынды [25].

Біз зерттеп жатқан контексте өте нақты тыйым Израильдің қылмыстық Заңында қарастырылған. Мәселен, 133-бап бағынбауға шақыратын әрекеттер үшін жауапкершілік белгіленді. Бұл жағдайда «бағынбауға шақыру» ұғымы келесілердің бірін білдіреді:

(1). мемлекетке немесе оның билік органдарына және заң бойынша құрылған сот ісін жүргізуге қатысты жеккөрушілікке, жеккөрушілікке немесе опасыздыққа итермелеу;

(2). ел тұрғындарын заңды негізде белгіленген қандай да бір мән-жайды өзгертудің заңсыз әдістеріне қол жеткізуге тырысуға шақыру немесе арандату;

(3). ел тұрғындары арасында наразылықты немесе қанағаттанбауды ынталандыру;

(4). қоғамның әртүрлі бөліктері арасындағы жанжал мен араздықты ояту.

Израильдің қылмыстық құқығы туралы заңда бағынбауға шақыру түріндегі іс-әрекеттің қылмыстылығын болдырмайтын жағдайлар да нақты айтылғанын ерекше атап өткен жөн. Талданатын заңның 138-бабына сәйкес, әрекет, сөйлеу немесе материал, егер олар келесілердің біріне бағытталған болса, бағынбауға шақыру ретінде қарастырылмайды:

(1). үкіметтің өзі жасаған іс-әрекетте жаңылыстырылғанын немесе қателескенін дәлелдеу;

(2). заңдардағы немесе мемлекет негіздеріндегі немесе заң бойынша құрылған Мемлекеттік мекемелердің біріндегі, сондай-ақ билік пен сот төрелігінің негіздеріндегі қателіктерді немесе кемшіліктерді және осының барлығын осындай қателіктерді немесе кемшіліктерді түзетуге әкелу үшін айыптау;

(3). мемлекет азаматтарын не оның тұрғындарын заңды негізде белгіленген қандай да бір мән-жайды өзгертуге заңды әдістермен қол жеткізуге тырысуға көндіру;

(4). қоғамның әртүрлі бөліктері арасында жанжал немесе дұшпандық сезімдерді тудыратын немесе тудыруы мүмкін кез келген жағдайларды жою үшін айыптаңыз [26].

Осыған орай, экстремистік қызметті жүзеге асыруға қоғамдық шақырулар үшін жауапкершілік туралы нормалардың ішінде Қазақстанның қылмыстық

заңы бойынша конституциялық құрылысқа қол сұғуға, билікті құлатуға және т. б. қоғамдық шақырулардың жазалануы туралы нұсқамалар кеңінен қолданылды.

Жаппай тәртіпсіздіктердің әртүрлі көріністері үшін жауапкершілік туралы осындай кең ауқымды нормалар Швецияның осы саладағы қылмыстық заңнамасының қатаңдығын көрсетеді. Бұл ҚК-тің айрықша ерекшелігі-жаппай тәртіпсіздіктерді екі түрге бөлу: зорлық-зомбылық және зорлық-зомбылық емес. Еуропа мемлекеттерінде қылмыстық заңдарда адамдардың кез-келген рұқсатсыз жиналуына тыйым салатын нормалар жиі белгіленетінін атап өткен жөн. Мысалы, Францияның ҚК-нің 431-3-б. «кез-келген қоғамдық жолда немесе қоғамдық тәртіпті бұзуға қабілетті кез-келген қоғамдық орында адамдардың жиналуы» анықталды. Бұл (431-4-бап) ретте қылмыстың құрамы биліктің таралуы талабынан кейін жиынға қатысуды жалғастыруды құрайды [23].

Жалпы, біз зерттеген шет мемлекеттердің барлық дерлік қылмыстық заңдарында жаппай тәртіпсіздіктерге қылмыстық-құқықтық тыйым салынғанын атап өткен жөн. Қоғамдық бұқаралық іс-шараны өткізуге заңсыз кедергі келтірудің қылмыстық-құқықтық тыйымдары бірдей кең таралған.

2. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ЖАППАЙ ТӘРТІПСІЗДІКТЕРДІҢ ҚЫЛМЫСТЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ СИПАТТАМАСЫ

2.1 Жаппай тәртіпсіздіктің объектісі

Қылмыстың әлеуметтік мәнін, оның әлеуметтік қауіптілік дәрежесін, сондай-ақ объектісін анықтауға байланысты біліктілігін дұрыс түсіну.

Осы жұмыстың авторы қылмыс объектісін «тігіне» жіктеудің жақтаушысы болып табылады, оған сәйкес қылмыс объектісі: жалпы, рулық, түрлік және тікелей болып бөлінеді. «Қылмыстық құқықпен қорғалатын қоғамдық қатынастардың барлық жиынтығы қылмыстың жалпы объектісі болып танылады» [27, 144 б.].

«Рулық объект деген - бұл осыған байланысты өзара қозғалысты қылмыстық-құқықтық нормалардың бірыңғай кешенімен қорғалатын бірдей типтегі (біртекті немесе мазмұны жағынан жақын) қоғамдық қатынастар тобы». Жалпы объект барлық қылмыстық-құқықтық нормаларды жіктеуге мүмкіндік береді. Дәл осы қағида бойынша қылмыстық кодекстің ерекше бөлімдері жасалды [13].

Жалпы объектінің бөлігі – бұл қоғамдық қатынастардың одан да тар және жақын топтарын біріктіретін түрлік объект. ҚР ҚК-дегі түр объектісі бойынша тарау ерекшеленеді.

Объектіні әрі қарай нақтылауға осы қылмысты жасалған сайын залалға ұшырайтын нақты қоғамдық қатынас деп түсінілетін тікелей объектіні бөлу есебінен қол жеткізіледі [27, 177 б.].

ҚР ҚК-нің 272-бабы аталған кодекстің 10-тарауында «Қоғамдық қауіпсіздік пен қоғамдық тәртіпке қарсы қылмыстар» қатарында орналасқан. Егер сіз жоғарыда келтірілген жіктеуді ескере отырып, заң шығарушының логикасын ұстанатын болсаңыз, онда жалпы объект қоғамдық қауіпсіздік пен қоғамдық тәртіп болуы керек. Тараудың атауына сүйене отырып, түрлік объект

қоғамдық қауіпсіздік те болуы керек. Бұл ретте қоғамдық тәртіпке қарсы қылмыстар орналастырылатын жеке тарау ҚР ҚК-де қарастырылмаған. Алайда, қоғамдық қауіпсіздік пен қоғамдық тәртіпті бір ұғымға біріктіру негізсіз болып көрінеді, бұл ұғымдар бір-бірімен байланысты болғанымен, бірдей емес. Сондықтан ҚР ҚК-нің мұндай дизайны осы қылмыстың объектісін екіұшты түсінуге негіз береді және ғылыми ортада пікірталас тудырады. Бұл мәселені түсінуді қауіпсіздік және қоғамдық қауіпсіздік ұғымдарының заңнамалық анықтамасының болмауы қиындатады.

ҚР ҚК-нің ерекше бөлігінің 10-тарауына қоғамдық қауіпсіздікке пен қоғамдық тәртіпке бағытталған құқық бұзушылықтар, оның ішінде терроризм актісі және де т.б осы сияқты қылмыстар кіреді [20].

Кейбір ғалымдар қоғамдық қауіпсіздік ұғымына мынадай қорытынды жасайды. «Бірқатар ғалымдар қоғамдық қауіпсіздікті кең және тар мағынада қарастыруды ұсынады. Көбінесе түрлік объектіні белгілеу үшін «жалпы қоғамдық қауіпсіздік» немесе «қоғамдық қауіпсіздік негіздері» ұғымы қолданылады. Кең мағынада А.И. Якунин қоғамдық қауіпсіздік деп «ең алдымен қоғамның және жеке тұлғаның осы қоғамның мүшесі ретіндегі мүдделерінің қорғалуын» түсіндіреді. Мұндағы критерий-қоғамдық психология, «яғни қоғамдық тыныштық, қауіпсіздік жағдайын сезіну, өз қауіпсіздігі мен басқалардың қауіпсіздігі, меншікке қол сұғылмаушылық, мемлекеттік және қоғамдық институттардың қалыпты жұмысына сенімділік» [28].

Жеке адамға қарсы зорлық-зомбылық қылмыстарының жоғары деңгейі «қауіпсіздік жағдайы» сезімін нығайтуға ықпал етпейді. Сондықтан ҚР ҚК-нің 10-тарауының мақсаттары үшін қоғамдық қауіпсіздік ұғымы ҚР Қылмыстық кодексінде қорғалған басқа объектілермен бәсекелеспеу үшін аз дерексіз болуы керек [20].

А.М. Багмет пен В.В. Бычков жаппай тәртіпсіздіктердің тікелей объектісі

қоғамдық қауіпсіздік деген көзқараста. Өйткені мұндай қылмыстардың зияны белгілі адамға емес, қоғамның қауіпсіз өмір сүру жағдайларына байланысты. Олар жаппай тәртіпсіздіктер кезінде жеке адамның құқықтары мен бостандықтарына, қоғамның материалдық және рухани құндылықтарына, конституциялық құрылысқа, мемлекеттің егемендігі мен аумақтық тұтастығына қарсы қылмыстар жасалады деп көрсетеді. Яғни қоғамдық қауіпсіздік тікелей объект ретінде әрекет етеді [29, 27 б.].

В.П. Малков жаппай тәртіпсіздіктердің тікелей объектісі ретінде «жеке адамның, қоғамның және мемлекеттің өмірлік маңызды мүдделерін қоғамдық тәртіпті жаппай бұзумен байланысты қауіптерден қорғауды» түсінуді ұсынады. Бірақ П.В. Пазмазков жаппай тәртіпсіздік объектісі ретінде «қоғамдық тәртіпті қоғамдық қауіпсіздіктің нақты құрамдас бөлігі ретінде» түсінуді ұсынады. Ғылыми әдебиеттерге сәйкес қоғамдық тәртіпті «әлеуметтік тыныштықты, тұрмыстың, жұмыстың, азаматтардың бос уақытын өткізудің үйлесімді жағдайларын, қызметтің реттілігін қамтамасыз ететін қоғамдық қатынастар» деп түсіну керек [13].

Алайда, ҚР ҚК-нің 272-бабының 3-бөлігі жаппай тәртіпсіздіктерге шақыру немесе жаппай тәртіпсіздіктерді ұйымдастыру, ал 4-бөлігінде дәл осындай әрекеттерді интернет желісі арқылы жасаудағы іс әрекеттер сияқты құрамдарды қаралады [20].

ҚР ҚК-нің 10-тарауының құрылымына жүгінетін болсақ, онда оған әртүрлі сипаттағы қылмыстар енгізілгені анық болады. Осы жерден көптеген авторлар «осы топтың түрлік объектісі кумулятивті және бірнеше саладағы қоғамдық қауіпсіздікті қамтиды» деп тұжырымдайды [27, 186 б.]. Қылмыстық құқық бойынша басқа оқулықтың авторлары да осындай көзқарасты ұстанады. Осы көзқарасты ұстана отырып, ҚР ҚК-нің 10-тарауында қарастырылған қылмыстың әрбір құрамының тікелей объектісін ажыратуға болады. Қоғамдық қауіпсіздік саласына байланысты арнайы жұмыс түрлерін жүзеге асыру

саласында, күнделікті өмірде қауіпті заттар мен материалдардың айналымы саласында заңсыз жасалып жатқан іс әрекеттер, оған ҚР ҚК-нің 272-бабында көзделген әрекеттер жатады.

Жаппай тәртіпсіздіктер құрамы күрделі болып табылатындығынан, ҚК-нің ерекше бөлігінің баптарында дербес қылмыс ретінде көзделген бірқатар іс-әрекеттерді қамтиды, содан кейін жиынтық бойынша іс-әрекеттерді саралау қажеттілігі туралы мәселені зиян келтірілген объектіге сүйене отырып және әрбір жасалған қылмыс үшін көзделген санкциялардың мөлшерін ескере отырып шешу керек. Сот практикасынан келтірілген мысалдарда бірінші жағдайда жиынтық бойынша біліктілік дұрыс болып көрінеді. Өйткені, жеке адамға қарсы жасалған іс-әрекеттің ауырлығын ескереді, оны қорғау қылмыстық заңмен басым деп танылады. Екінші мысалда ҚР ҚК-нің 202-бабына сәйкес біліктілік шамадан тыс болар еді. ҚР ҚК-нің 272-бабының 1-бөлігіндегі санкцияда мүлікті жалпы қауіпті түрде жою ескерілген, өйткені осы бап бойынша мүмкін болатын ең жоғары жаза ҚР ҚК-нің 202-бабына қарағанда жоғары [29, 118 б.].

Қалыптасқан сот практикасын ескере отырып, А.И. Якунин [28], А.З. Ильясовтың пікірімен келісу керек, олар жаппай тәртіпсіздіктердің құрамын көп объектімен қарастырады [30, 54 б.].

Мысалы, 2022 жылғы 27 шілдеде Жамбыл облысының Тараз қаласы №2 соты қарастырған іс бойынша келесіні мәлімдеді.

02.01.2022 жылы ҚР-да сұйытылған табиғи газдың кенеттен қымбаттауына байланысты Маңғыстау облысы, Жаңаөзен қаласының тұрғындары газдың бағасын төмендетуді талап етіп, олардың тарапынан наразылық шаралары басталған.

Алғашқыда Жаңаөзен қаласында бастау алған бейбіт шеруді ҚР-ның бірқатар қалаларының тұрғындары қолдап, көшелерге шығып, экономикалық талаптармен қоса саяси өзгерістерді талап ете бастаған.

Бұл наразылық шаралары 04.01.2022 жылы Жамбыл облысының Тараз қаласында жалғасын тауып, бір топ адамдар Төле би даңғылында орналасқан «Н.Назарбаев» орталық алаңына, кейіннен Абай даңғылында орналасқан Жамбыл облысы әкімдігі ғимаратының алдына жиналып, жергілікті атқарушы билік өкілдеріне өздерін мазалаған әлеуметтік мәселелерді көтерген.

Өз кезегінде жергілікті атқарушы билік өкілдері халықты тыныштық сақтауға, қоғамдық тәртіпті бұзбауға және заңға қайшы әрекеттерге бармауға шақырып, олардың наразылықтары бойынша түсіндірме жұмыстарын жүргізген.

Сол күні халықтың бейбіт түрде жиналуы Тараз қаласы, Төле бидаңғылы бойындағы орталық алаңда, одан әрі Тараз қаласы, Абай даңғылы орналасқан Жамбыл облысы әкімдігі ғимаратының алдында жалғасқан.

Аталған жерде 2022 жылдың 5 қаңтарына қараған түні бейбіт шерудің соңы тергеумен анықталмаған тұлғалардың арандатуының нәтижесінде адамдар тобының күш қолдануымен, қиратумен, өртеумен, бұзумен, мүлікті жоюмен, атыс қаруын, жарылғыш заттарды немесе жарылыс құрылғыларын қолданумен, сондай-ақ билік өкіліне қарулы қарсылық көрсетумен ұласқан жаппай тәртіпсіздікке айналған.

Адам саны көп топтар, сотқа дейінгі тергеп тексеру органымен анықталмаған тұлғалардың ұйымдастыруымен Жамбыл облыстық әкімшілік ғимаратына күш қолданып, мемлекеттік мекеме және орган, сонымен қатар, үй-жайларды, көлік құралдарын қиратумен, өртеумен, бұзумен ұштасқан бей-берекетсіз жаппай тәртіпсіздік жасаған. Содан жаппай тәртіпсіздік қатысушылары қылмыстық іс әрекеттерін жалғастыра отырып, Тараз қаласы Қазыбек-би көшесі бойында Жамбыл облысы ПД-нің жол патрульдік полиция батальоны қызметкерлерінің қызметтік автокөліктерімен қоғамдық тәртіпті қорғап тұрған сәттерінде шабуыл жасап, полиция қызметкерлерінің «Пежо», «Жак», «Шкода» маркалы қызметтік көліктеріне қатысты қасақана қиратумен,

өртеумен, бұзумен, мүлікті жоюмен ұласқан жаппай тәртіпсіздік жасаған.

05.01.2022 жылы жаппай тәртіпсіздік өз жалғасын тауып, Тараз қаласы Абай даңғылында орналасқан Жамбыл облыстық әкімшілік ғимаратының алдында 2 000 мыңға жуық халық жиналып, соның ішінде жаппай тәртіпсіздікті ұйымдастырушылар мен арандатушылардың іс әрекетерінен, жиналған топтын басым бөлігі, Жамбыл облысының әкімдігінің ғимаратын және қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз етіп, қызметтік міндеттерін атқарып тұрған полиция және әскери қызметшілердің заңды талаптарына бағынбай, күш қолданумен қарсылық көрсетіп, шамамен сағат 19.30 уақытысында араларында қақтығыс орын алған.

Осыған орай, Қазақстан Республикасы Президентінің 05.01.2022 жылғы №735 Жарлығымен азаматтардың маңызды және тікелей қауіпсіздігіне байланысты қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз ету, заңдылық пен құқықтық тәртіпті қалпына келтіру, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғау мақсатында 05.01.2022 жылы сағат 20:30 бен 19.01.2022 жыл сағат 00:00 аралығында Жамбыл облысының аумағында төтенше жағдай енгізіліп, сағат 23:00-ден сағат 07:00-ге дейін комендаттық сағат енгізілген [31].

Жоғарыда айтылғандардың негізінде ҚР ҚК-нің 10 тарауында қарастырылған қылмыстар үшін қоғам өмірінің әртүрлі салаларында қауіпсіздікті қамтамасыз ететін әлеуметтік қатынастарды түсіну керек.

Түрлік объект кумулятивтік сипатқа ие, ол бірнеше саладағы қоғамдық қауіпсіздікті, атап айтқанда: күнделікті өмір саласындағы қоғамдық қауіпсіздікті, арнайы жұмыс түрлерін жүзеге асыру саласындағы қоғамдық қауіпсіздікті, жалпы қауіпті заттар мен материалдардың айналымы саласындағы қоғамдық қауіпсіздікті білдіреді [8, 10 б.].

ҚР ҚК-нің 272-бабы күнделікті өмір саласындағы қоғамдық қауіпсіздікке қол сұғады. Бұл жағдайда жаппай тәртіпсіздіктердің тікелей объектісі ретінде қоғамдық қауіпсіздікті түсіну орынды болып көрінеді, өйткені қоғамдық тәртіп

қоғамдық қауіпсіздіктің құрамдас бөлігі ретінде тек погромдар, өртеу, азаматтарға зорлық-зомбылық және басқа да заңсыз әрекеттер тікелей жасалған кезде ғана зиян тигізеді.

2.2 Жаппай тәртіпсіздіктердің объективті жағы

Қылмыстық құқық ғылымында қылмыстың объективті жағы деп қылмыстың нақты сыртқы көрінісін, яғни оның әдеттегідей физикалық жағын сипаттайтын қылмыс құрамының элементін түсінеміз.

ҚР ҚК-нің 272-бабында төмендегідей көрсетілген: бойынша қылмыстық жауапкершіліктің басталуы жаппай тәртіпсіздік белгісі болған кезде, сондай-ақ зорлық-зомбылық, қирату, өртеу, мүлікті жою, қару-жарақ, жарылғыш құрылғылар, жарылғыш, улану немесе басқа да қауіпті заттар мен жаппай тәртіпсіздіктермен бірге жүретін әрекеттер болған кезде мүмкін болады. Оның ішіне міндетті белгілерінің біріне билік өкіліне қарулы қарсылық көрсетумен шиеленіскен әрекеттер жатады.

Алайда, заңда көрсетілген балама әрекеттерді сипаттамас бұрын, ҚР ҚК-нің 272-бабының заңнамалық құрылымы бойынша жаппай тәртіпсіздіктер ұғымымен күресу керек. Өйткені жаппай тәртіпсіздіктерді ұйымдастыру мен оларға қатысу туралы талқылау қиын, егер осындай әрекеттердің өздері туралы түсінік болмаса. Ресейлік бірқатар авторлар, мысалы, А.М. Багмет, Ю.Н. Демидов, С.А. Хохрин, сондай-ақ РФ ҚК-нің 212-бабы бойынша әрекеттерді дұрыс саралау үшін жаппай тәртіпсіздіктер ұғымын ашу керек деген пікірде. Сонымен, А.М. Багмет «бірқатар мамандардың пікірінше, жаппай тәртіпсіздіктер дегеніміз - кез-келген адамға зорлық-зомбылық, өртеу, мүлікті жою арқылы көптеген адамдардың қирату әрекеттерін жасау фактісі» деген түсінік берілген» [29, 17 б.]. Бірақ бұл түсіндірумен келісу мүмкін емес, өйткені қарастырылып отырған қылмыстың құрамы жаппай тәртіпсіздіктер болып

табылады, бірақ жоғарыда аталған әрекеттермен бірге жүреді.

Жаппай тәртіпсіздік ұғымының заңнамалық анықтамасы жоқ. Құқық қорғаушы сонымен қатар тәртіпсіздіктерді әлеуметтік қауіпті әрекет ретінде анықтамайды. ҚР Жоғарғы сотының қылмыстық істер жөніндегі сот алқасының кассациялық анықтамасы сот практикасындағы жаппай тәртіпсіздіктерді қалай түсінуге болатындығы туралы нұсқаулық бола алады, онда «жаппай тәртіпсіздіктер деп заң шығарушы қоғамдық қауіпсіздікті бұзатын және экономика, саясат, экология, әскери салада ауыр зардаптар тудыруы мүмкін қылмысты түсінеді., органдардың қызметін тоқтату мемлекеттік билік және басқару». Алайда, мұндай анықтама керісінше жаппай тәртіпсіздіктердің қоғамдық қауіптілігінің жоғары дәрежесін көрсетеді, іс-әрекеттің өзін анықтаудан гөрі, ықтимал әлеуметтік қауіпті салдардың таралу саласын көрсетеді [32].

Ғылыми әдебиеттерде «жаппай тәртіпсіздіктер» туралы бірнеше анықтамаларды табуға болады. С.А. Хохрин «жаппай тәртіпсіздіктерді көптеген адамдар жасаған, қоғамдық тәртіп және қоғамдық қауіпсіздікті айтарлықтай бұзатын, адамдардың өмірі мен денсаулығына, мүлкіне қауіп төндіретін заңсыз іс қимылдар, сондай-ақ ұйымдардың, мекемелердің қалыпты жұмыс режиміне бұзады» деп түсінік берген [33, 165 б.].

А. Соловьев «тәртіпсіздіктерді белгіленген аумақта белгіленген тәртіпті өрескел бұзатын көптеген адамдардың келісілген әрекеттері» деп түсінеді [34, 49 б.].

Заң сөздігінде тәртіпсіздіктер «көпшілік орындарында белгіленген тәртіп пен қауіпсіздікті бұзумен көрінетін көптеген адамдардың (тобырдың) басқарылуы қиын, стихиялық әрекеттері» деп түсініледі. Бұл ретте тәртіп - «құқықтық және моральдық-этикалық нормалар тұрғысынан әлеуметтік-экономикалық жүйенің жай-күйінің сапалық сипаттамасы» [35, 115 б.].

Егер біз «тәртіпсіздіктер» сөзінің семантикалық мағынасына сүйенетін

болсақ, онда С.И. Ожеговтың орыс тіліндегі сөздігінде олар «билікке наразылық білдіретін жаппай халықтық толқулар» деп түсініледі [12, 185 б.].

ҚР ҚК-нің 272-бабында: біліктілікке қатысушылардың саны туралы заңда да, әдебиетте де ешқандай пікір қалыптаспаған. А. Соловьевтің ойы кең таралған, себебі «кез-келген уақытта көлік қозғалысын, жаяу жүргіншілер қозғалысын тоқтатуға, жаппай іс-шараны өткізуге кедергі келтіруге, әртүрлі мекемелер мен ұйымдардың жұмысын бұзуға, яғни белгілі бір маңызды аумақтағы жағдайды бақылауға жеткілікті адамдар саны болуы керек» [34, 50 б.]. «Талданатын қылмыстың нақты жағдайын ескеру қажет: адамдардың саны, елді мекеннің мөлшері, көпшіліктің қоғамға қарсы әрекеттерімен салдану немесе билік пен басқару органдарының қызметіне айтарлықтай кедергі жасау қабілеті» [36, 23 б.]. С.В. Розенко қарастырылып отырған қылмыстың құрамына қажетті адамдардың ең аз саны қатысу туралы ілімге сәйкес анықталуы керек деп санайды, яғни «екі немесе одан да көп адам» жеткілікті. Алайда, бұл тәсіл дұрыс емес сияқты [37].

Біріншіден, ҚР ҚК-нің 27-бабына сәйкес, қылмысты серіктестікте жасалған деп тану үшін екі немесе одан да көп адамның болуы ғана емес, сонымен бірге олардың бірлескен қатысуы қажет. «Үйлесімділік дегеніміз, әр қатысушының іс-әрекеті басқа қатысушының өз рөлін орындауы үшін қажетті жағдай жасайды. Мұндай адамның іс-қимылынсыз өзге адамның өз функцияларын жүзеге асыруы мүмкін емес». Бірақ жоғарыда айтылғандай, тобыр адамдарды жинаудың стихиялық сипатымен және әлсіз басқарумен сипатталады. Оның қатысушылары тек жалпы жағдайды біледі олардың мінез-құлқын басқа қатысушылардың әрекеттерімен салыстырсақ. Г.Н. Фортунның пікірінше, жаппай тәртіпсіздік субъектісі «өз әрекеттерін оқшауланған түрде жасай алады, бірақ оның жалпы бағыт шеңберінде әрекет ететінін біле отырып, оның әрекеттері тәуелсіз бағалауды қажет етеді» [38, 13 б.].

Сонымен адам топта болған кезде, ол өзінің шынайы ойын сезінеді,

адамдардың жиналған мақсатын түсінеді және заңсыз әрекеттерді жасайды, онымен келісуі мүмкін, бірақ ҚР ҚК-нің 272-бабында көрсетілген әрекеттерді жасамайды. Бұл жағдайда адамды қатысқаны үшін жауапкершілікке тартуға болмайды.

Осылайша, адам көп адамдар жиналған кезде заңсыз әрекеттерді жасау фактісін білуі керек деп санау дұрысырақ көрінеді. Жиналғандардың әрқайсысы өз мақсаттарын басшылыққа ала отырып әрекет ете алады. Ол ұйымдастырушылар алға қойған мақсаттармен бөліспеуі немесе оларды түсінбеуі мүмкін. Сондықтан бұл қылмысты серіктестікте жасалған әрекеттерге жатқызуға болмайды. Мұнда, біздің ойымызша, қызметтің үйлесімділік белгісі жоқ. Тәртіпсіздікке қатысушылардың әрқайсысы екіншісінің мінез-құлқына қарамастан дербес әрекет етеді. Олардың әрекеттері шартты емес және олардың арасында себеп-салдарлық байланыс жоқ. Мысалы, біреуі дүкен терезесін сындырып, екіншісі оның артынан осы дүкеннен тауарды ұрлап әкеткенде, біз олар ұрланған адамдарды бірлесіп басқару мақсатында бірлесіп әрекет етті деп дау айта алмаймыз. Сондықтан субъективті жағының белгілеріне сүйене отырып, көпшілікке қатысушылардың сандық құрамын анықтау дұрыс емес болып көрінеді.

Екіншіден, ҚР ҚК-нің 272-бабы және әдебиеттегі жаппай тәртіпсіздіктер ұғымының анықтамасы негізінде тәртіпсіздіктерді көптеген адамдар жасауы керек.

Егер шетелдік тәжірибеге жүгінетін болсақ, онда 1986 жылдан бері Англияда қолданылып келе жатқан «қоғамдық тәртіпті сақтау туралы актіге» 12 және одан да көп адам жаппай тәртіпсіздікке қатысуы керек [39].

Көбінесе тұжырымдамамен анықталмаған жағдайға байланысты кейбір авторлар тобыр сөзінің сипаттамаларын анықтауды ұсынады, «өйткені бұл қылмысты саралау кезінде қиындықтар туындайды». ҚР ҚК-нің 272-бабы бойынша біліктіліктің жалғыз шарты ретінде тәртіпсіздіктерге

қатысушылардың сандық белгісін анықтау мүмкін емес. Өйткені, мысалы, он адамнан тұратын қарулы адамдар тобы жиырма адамнан тұратын тобырға қарағанда әлдеқайда үлкен қоғамдық қауіп төндіреді, бірақ қарулану белгісі жоқ.

Э.А. Арипов ұйым ұғымына кез-келген «погромдар, қиратулар, өрттер, ҰБТ жасауға әдейі тобырды шақырған адамның немесе бірнеше адамның қызметі», сондай-ақ «көпшіліктің осы әрекеттерді жүзеге асыруына және билік өкіліне қарсылық көрсетуге басшылық ету жөніндегі іс-әрекеттер» кіреді [36, 23 б.].

А.З. Илиясов сондай-ақ «ұйым» ұғымы екі әрекеттен тұруы мүмкін деп санайды, атап айтқанда «белгілі бір ұйымдастырушылық-дайындық әрекеттерін немесе көпшіліктің ішінде болған және оны басқарған адамның нақты әрекеттерін жасау» [30, 52 б.]. Сондай-ақ, ол орыс тілінде «ұйымдастыру» сөзі «ұйымдастыру, құру, біріктіру» дегенді білдіреді, яғни бұл әрекеттердің барлығы салыстырмалы түрде қысқа мерзімде жасалады және басшылық ұзақ мерзімді перспективада әрекеттерді болжайды. Сондықтан, сәйкесінше мағыналары бір-біріне ұқсаспайды.

Алайда, бұл көзқараспен толық келісу дұрыс емес сияқты. Біріншіден, жаппай тәртіпсіздіктер кезінде ұйымдастырушылар көпшілікті баурап алу үшін белгілі бір беделге ие болуы керек, «оның маңызды белгілерінің бірі-оны құрайтын адамдардың кездейсоқ құрамы. Бұл субъектілер өздерінің құндылық бағдарларын көпшіліктің іс-әрекетінің бағытымен сәйкестендіру нәтижесінде оған қосылды» [29, 66 б.].

Болашақта адамдардың әрекеттері қоғамнан оқшаулануды және мүлікті жоюды қамтамасыз ету, мекеме қызметкерлерінің ұрып-соғуынан көрінеді, осылайша теріс көзқарастағы сотталғандарға өз мінез-құлқымен үлгі көрсетуге және сол арқылы оларды жаппай тәртіпсіздіктерге белсенді қатысуға итермелейді.

Алайда, заң шығарушы тәртіпсіздіктерді ұйымдастырушылардың мақсатын анықтамайды, сонымен қатар тәртіпсіздіктерге қатысушылардың басшылыққа алатын себептерін көрсетпейді. Мысалы, бас бостандығынан айыру орындарындағы тәртіпсіздіктерді ұйымдастырушылар қатысушыларды мекеменің қызметін тұрақсыздандыру немесе «олардың ережелері мен бұйрықтарын» белгілеу мақсатында ұйымдастыра алады. Қоғамдағы жаппай тәртіпсіздіктерді ұйымдастырушылар белгілі бір елді мекендегі немесе жалпы елдегі әлеуметтік-саяси жағдайды тұрақсыздандыру мақсатын көздеуі мүмкін. Соған қарамастан, әрекетті қылмыстық-құқықтық бағалау өзгермейді. Қылмыс жасаған адамның қоғамдық қауіптілігінің әртүрлі дәрежесі туралы айтуға болады. Алайда, бұл сипаттаманы заң шығарушы қылмыс жасаған адамға тағайындалуы мүмкін жаза мөлшерінің кең ауқымында ескерген. Сонымен қатар, қай контингенттің қатысуымен болған жаппай тәртіпсіздіктер ауыр зардаптарға әкелуі мүмкін екенін болжау өте қиын, мейлі ол футбол жанкүйерлері болсын, арнайы дайындалған «экшн-фильмдер» болсын, сыйақы үшін әрекет етеді немесе бостандыққа шыққан тұтқындар болсын, олардың себептерін анықтау өте қиын. Сондықтан мақсаттарды бөлек бөлу және ҚР ҚК-нің 272-бабы практикалық тұрғыдан сәтсіз болып көрінеді.

Жаппай тәртіпсіздіктерді ұйымдастырумен салыстырғанда онша қауіпті емес әрекет, заң шығарушының пікірінше, жаппай тәртіпсіздіктерге қатысу, яғни ҚР ҚК-нің 272-бабының 1-бөлігінің диспозициясында көзделген зорлық-зомбылық, погромдар, өртеу және басқа әрекеттер тікелей жасалады. Алайда, салыстыратын болсақ, кейбір ресейлік авторлар РФ ҚК-нің 212-бабының 2-бөлігі бойынша жауапкершілік тек жоғарыда көрсейлген қимылдары жасағаны үшін емес, сонымен қоса адамдардың арасында болғаны үшін де, туындауы керек деп ойлайды. А.М. Багмет «егер азамат еріксіз тобырға өз еркімен кіріп, оның құрамында қозғала бастаса, оны жаппай тәртіпсіздік қылмыс жасады» деп санайды [29, 117 б.]. Бұл тәсіл, қылмыстық жауапкершілікке тарту процесін

жеңілдетеді. Біздің ойымызша А.М Багметтің ойымен келіспеушілік туындайды, себебі жаппай тәртіпсіздіктер митингтерден бастау алып, соңы тәртіпсіздіктерге ұласады, яғни митингке шыққан адам тәртіпсіздікті мақсат еткендердің арасында жүреді, алайда ол өзінің, жай ғана митингке шыққан ойымен ғана жүреді. Демек, оның ойында, іс-әрекетінде жаппай тәртіпсіздік белгілері болмайды, ал біз ондай адамдарды жаппай тәртіпсіздік қылмысы бойынша жауаптылыққа тартуға болмайды деп олаймыз.

ҚР ҚК-нің 272-бабының 3-бөлімінде төмендегідей көрсетілген: жаппай тәртіпсіздікке немесе азаматтарды зорлық-зомбылыққа шақыру үшін жауапкершілік қарастырылған. Шақыру деп «басшылық идеяны, талапты, ұранды білдіретін лаконикалық түрде үндеу» түсініледі. Қылмыстық құқықта шақыру «белгілі бір әрекеттерді жасауға ниет білдіру мақсатында адамдардың шексіз санына көпшілік алдында жүгіну» деп түсініледі. Осыдан кейін осындай іс әрекеттер ҚР ҚК-нің 272-бабының 1-бөлігімен қамтылуы керек [40].

Қылмыстарды саралау кезінде нұсқаулық қолданылады, оған сәйкес күрделі қылмыс бәсекелестігінде және оның жай қылмыс элементі ретінде саналғанда күрделі қылмысқа артықшылық болуы керек. Қарастырылып отырған ереже «неғұрлым толық норма аз толық нормамен салыстырғанда онша қатаң болмауы тиіс» деген шарт болған кезде қолданылады. «Егер толық емес нормада қамтылған құрамның кем дегенде бір (кез келген) элементі немесе белгісі неғұрлым толық қамтылмаса, онда жасалған іс қылмыстардың жиынтығы болып табылады» [27, 76 б.].

В.В. Меркурьев «айналасындағыларға қауіп төндіретін заттар ұғымы жарылғыш және уландырғышқа жатпайтын, адамдардың денсаулығына зиянды заттарды (улы, каустикалық, күшті әсер ететін), пиротехникалық бұйымдарды, жанғыш, жарылғыш, каустикалық, улы заттар мен қоспалардың ыдыстарын, газсыздандыратын заттарды қамтиды деп санайды. Жеңілдетілген бензин, дихлорэтан, полидегазду рецептурасы, қысыммен жұмыс істейтін ыдыстар,

аспаптар, жарылғыш газы бар баллондар, тез тұтанатын сұйықтықтардың ыдыстары және т.б.» [41, 57 б.].

«Билік өкілдеріне қарулы қарсылық көрсету қару қолдану қаупінде, жеңіліске, жоғары және басқа да манипуляцияларда, билік өкілдерін қорқытуға бағытталған» [32]. Тәжірибе көрсеткендей, жаппай тәртіпсіздіктер кезінде қару емес, басқа заттар жиі қолданылады. Мысалы, тастар, төсеніштер, арматура сынықтары, бейсбол жарғанақтары, «Молотов коктейльдері» және т.б. құқық қорғау органдарының өкілдері ғана емес, сонымен қатар қоғамдық тәртіпті сақтауға қатысатын азаматтар да тәртіпсіздіктердің алдын алуға қатыса алады. Сондықтан билік өкілдері ретінде кез келген қарсылық көрсету жаппай тәртіпсіздіктердің белгісі ретінде түсіну қисынды болады.

Осылайша, бұқаралық тәртіпсіздіктердің жоғарыда келтірілген анықтамаларын талдай отырып, бұқаралық тәртіпсіздіктер әлеуметтік қауіпті әрекет ретінде қоғамда белгіленген мінез-құлық ережелерін бұзуға бағытталған көптеген адамдардың (көпшіліктің) әрекеттерін жасауы деп қорытынды жасауға болады.

2.3 Жаппай тәртіпсіздіктердің субъектісі және субъективті жағы

Жаппай тәртіпсіздіктер субъектісі – олар он алты жасқа толған кез келген ақыл-есі сау жеке тұлға бола алады. Субъективті жағынан зерттелетін қылмыстар тікелей ниет түріндегі кінәмен сипатталады. Бұл қылмыстардың себептері мен мақсаттары біліктілік мәніне ие емес.

Адамның кінәсі - кез-келген қылмыс құрамының негізгі, міндетті белгісі, ол субъективті тараптың болуын және оның мазмұнын анықтайды.

Кінәнің болмауы субъективті жағын, осылайша қылмыстың құрамы да жоққа шығарады.

Алайда, көптеген қылмыстарда субъективті тарап оның қосымша

белгілері болып табылатын мақсаттар мен мотивтерін анықтауды қажет етеді. Заңның диспозициясында нақты қылмыстың міндетті белгісі ретінде аталған жағдайда ғана олардың міндетті белгілер мәніне ие болады.

Жаппай тәртіпсіздіктің субъект ретінде кәмелеттік жасқа толмаған адамға қатысты сот шешім мысалы ретінде келтіруге болады.

Кәмелеттік жасқа толмаған жасында сотталушы «С» келесі жағдайларда Алматы қаласының аумағында қоғамдық қауіпсіздікке және қоғамдық тәртіпке қарсы ауыр санаттағы қылмыстық құқық бұзушылықтарды төмендегі жағдайда жасаған.

Алматы қаласының кәмелетке толмағандар істері жөніндегі мамандандырылған ауданаралық сотының үкімі:

04.01.2022 жылы сағат 18:30 шамасында кәмелеттік жасқа толмаған жасында сотталушы «С» Алматы қаласы, Розыбакиев көшесі 310 «А» мекенжайында орналасқан «4 YOU» тұрғын үй кешеніне келе жатып, «Алматы-Арена» спорт кешенінің маңында бір топ адамдардың жиналып тұрғандарын көріп, жоғарыда аталған кешенге келіп, сол жерде танысы «А» (қылмыстық ісі жеке өндіріске бөлінген) ұялы телефоны арқылы «Whatsapp» желісіндегі «Ұлы дала арландары» тобына қосылғанын көрген. Осы аталған топта «Қазақ үшін аренаға жиналамыз» деген үндеуді сотталушы «С» және «А» екеуі естіп, алдын ала сөз байласып, жаппай тәртіпсіздікке қатысу мақсатында сол күні сағат 20:30-да Алматы қаласы «Нүркент» шағын ауданы №1/1 мекенжайында орналасқан «Алматы-Арена» спорт кешеніне барып, жиналған адамдардың билік өкілдеріне, яғни полиция қызметкерлеріне бағынбай, көшелерді жауып, мемлекеттік биліктің қызметін бұзуға бағытталған заңсыз наразылық шараларын жасауға үндеп жүрген, жаппай тәртіпсіздік қатысушыларына қосылған.

Жаппай тәртіпсіздік қатысушыларының «қала әкімдігі ғимаратына барамыз» деп, ұрандап айқайлап айтқан сөздерін естіген сотталушы «С» өзінің

іс-әрекетінің заңға қайшы екенін және әрекетінде қылмыстық жазаның бар екенін ұғына отырып, қасындағы «А» екеуі бірге жаппай тәртіпсіздік қатысушыларына қосылып және анықталмаған тұлғалармен бірге Алматы қаласы әкімдігінің әкімшілік ғимаратына жаяу бет алған.

Сотталушы «С» жаппай тәртіпсіздікке қатысушылардың жол жөнекей көше бойында орналасқан мемлекеттің және жеке тұлғалардың мүліктерін қирату, өртеу, бұзу және мүлікті жоюмен орын алған қылмыстық құқық бұзушылықтарын көріп, өзінің қылмыстық ойын соңына дейін жеткізу мақсатында, оқиға болған жерден кетіп қалуға мүмкіндігі бола тұра, топтан кетіп қалмай, Алматы қаласы әкімдігінің әкімшілік ғимаратына бару жолында Момышұлы көшесі, Абай даңғылы және Сәтпаев көшелерінің бойында жол көлік қатынасына кедергі келтіру арқылы кептеліс тудырып, жаппай тәртіпсіздікке қатысқан.

05.01.2022 жылы сағат 00:30 шамасында сотталушы «С» жаппай тәртіпсіздік қатысушылармен бірге өзінің қылмыстық әрекетіне ешкімнің тосқауыл бола алмайтындығына көзі жетіп, билік өкілдерінің өмірі мен денсаулығына қауіпті емес күш қолдану арқылы жасалған жаппай тәртіпсіздікке қатысып, билік өкілдері қоғамдық қауіпсіздікті және қоғамдық тәртіпті қамтамасыз етіп тұрған Алматы қаласы «Республика» алаңына келген. Жаппай тәртіпсіздікке қатысушылардың билік өкілдеріне күш қолданып жасаған шабуылынан, ғимаратты күзетіп тұрған полиция қызметкерлері арнайы құралдарын тастап, артқа шегінуге мәжбүр болған. Өз кезегінде сотталушы «С» шегінуге мәжбүр болған полиция қызметкерлерінің жерде жатқан арнайы құралдары - темір қалқан және резіңке таяқшаны қолына алып, «Алматы қаласы әкімінің аппараты» ММ-нің ғимаратының сыртқы басты кіре беріс есігінің алдына жақындап жаппай тәртіпсіздікке қатысып, жаппай тәртіпсіздік болып жатқан ортада жүріп, сағат 01:30 шамасында оқиға болған жерден бой тасалаған.

Сонымен, кәмелеттік жасқа толмаған жасында сотталушы «С» күш қолданумен, қиратумен, бұзумен, мүлікті жоюмен ұласқан жаппай тәртіпсіздіктерге қатысқан.

Сотталушы «С» өзіне тағылған айып бойынша кінәсін, жаппай тәртіпсіздіктерге қатысқанын толық мойындады. Сотталушының кінәсі, өзінің кінәсін толық мойындап берген жауабымен қатар, жәбірленушінің жауаптарымен дәлелденді [31].

ҚР ҚК-нің 272-бабы жаппай тәртіпсіздіктерді ұйымдастырушы, қатысушы үшін, сондай-ақ жаппай тәртіпсіздіктерге немесе азаматтарға зорлық-зомбылық көрсетуге шақыратын адам үшін.

Барлық қаралған құрамдардың субъектісі ортақ, яғни он алты жасқа толған, жеке, есі дұрыс тұлға. Алайда, көпшілік арасында қылмыс жасаған кезде қылмыскердің жеке басының қоғамдық қауіптілігі жоғары екенін атап өткен жөн. Жеке тұлғаның агрессивтілігінің жоғарылауына және жаппай тәртіпсіздік жағдайында өзін-өзі бақылаудың төмендеуіне байланысты денсаулыққа ауыр зиян келтіріледі, кісі өлтіру немесе басқа да зорлық-зомбылық қылмыстары жасалады.

Жаппай тәртіпсіздіктерді ұйымдастырушылар агрессивтілік пен вандализм инстинкттерін қоздырып, адамдардың тобыр тәрізді мінез-құлқының психологиялық механизмдерін, яғни «көпшілікті билікке қарсы заңсыз әрекеттерді жасауға, оңай ұрлық, шабуыл, кісі өлтіру, өртеу және погромға шақырумен шебер қолданады» [42, 26 б.].

Сондықтан, тәртіпсіздіктерге қатысушының жеке басының осы сипаттамаларын ескеру және заң шығарушыға жеке адамға қарсы қылмыстар үшін жауапкершілікті арттыру маңызды, мысалы, қарақшылықпен байланысты кісі өлтіру үшін жауапкершілік қатаң болуы керек, өйткені «тәртіпсіздіктермен бірге жүретін жаппай тәртіпсіздіктерге тобырға кездейсоқ қатыспайды, бірақ әлеуметтік қауіпті әрекеттерді жасауға психологиялық тұрғыдан дайын адамдар

катысады» [30, 52 б.]. Сондықтан ҚР ҚК-нің 272-бабының нормаларымен камтылмаған әрекеттер үшін қылмыстық жауапкершіліктің жоғарылауын қарастырған жөн. Көбінесе жаппай тәртіпсіздік жағдайында кісі өлтіру, денсаулыққа ауыр зиян келтіру, зорлау, мүлікті ұрлау орын алады. Жаппай тәртіпсіздіктер кезінде қылмысты ҚР ҚК-нің 54-бабының 1-бөлігінің 11 тармағында қарастырылған жазаны ауырлататын жағдай ретінде ғана емес, тиісті құрамдардың біліктілік белгісі ретінде ескеру қажет [20].

ҚР ҚК-нің 272-бабы тікелей және жанама ниетпен жасалуы мүмкін деп санайтын авторлармен келісуге болмайды. Жаппай тәртіпсіздіктерге қатысу, сондай-ақ жаппай тәртіпсіздіктерді ұйымдастыру немесе жаппай тәртіпсіздіктерге қатысу немесе ұйымдастыру үшін адамды дайындау тек тікелей ниетпен жасалуы мүмкін деп ойлаймыз. Адамның біліктілік үшін жасалған әрекеттің салдарына қатынасы маңызды емес.

Заң шығарушы мотивтер мен мақсаттарды жаппай тәртіпсіздіктерді ұйымдастыруға немесе оларға қатысуға дайындықты және жаппай тәртіпсіздіктерді ұйымдастыру немесе оларға қатысу үшін оқудан өтуді қоспағанда, жаппай тәртіпсіздіктердің міндетті белгілері ретінде көрсетпейді. Яғни, ҚР ҚК-нің 272-бабы бойынша әрекетті саралау үшін адам алған білімі туралы білуі керек, дағдылар жаппай тәртіпсіздіктерді ұйымдастыру немесе оларға қатысу үшін пайдаланылады. Сол сияқты дайындық үшін, яғни адам жаппай тәртіпсіздіктерді ұйымдастыру немесе оларға тікелей қатысу процесінде алған дағдыларын кейіннен қолдану мақсатында оқытуды жүргізетінін түсінуі керек.

Ғылыми әдебиеттерде тәртіпсіздіктердің себептері арасында «өңірдің әлеуметтік-экономикалық жағдайларына, билік пен басқару органдарының қызметіне наразылық; саяси, идеологиялық, ұлттық немесе діни жеккөрушіліктің немесе дұшпандықтың себептері немесе қандай да бір әлеуметтік топқа деген жеккөрушілік немесе дұшпандық мотивтері, бұзақылық

ниеттер, өзімшілдік ниеттер, мекемелердің қызметін ұйымдастырмауға деген ұмтылыс, кек алу сезімі, қызғаныш, ашуланшақтық, өзін-өзі сақтау және т.б.» [42, 27 б.].

Алайда, мақсаттар мен себептерді анықтау құқық қорғаушы үшін өте маңызды. Мысалы, егер тәртіпсіздіктерді ұйымдастырушылар немесе олардың қатысушылары белгілі болса, ҚР конституциялық құрылысын құлату немесе күштеп өзгерту мақсатын көздеді, содан кейін ҚР ҚК-нің 272-бабы бойынша емес, ҚР ҚК-нің 181-бабы бойынша біліктілік туралы мәселе қою керек.

Жаппай тәртіпсіздіктердің қоғамдық қауіптілігі мынада: олардың көп адаммен жасалуы адам шығынына, мүліктің жойылуына қауіп төндіреді, мұндай әрекеттер мекемелер мен билік органдарының қызметіне нұқсан келтіреді, бұл халықтың биліктің өзіне жүктелген функцияларды орындай алмауына деген сенімін тудырады [28].

Бұрын байқалмаған қасиеттер тобырдағы адамға тән болады. Ол агрессивтіліктің жоғарылауымен сипатталады, теріс әсерге бейім, психологиялық тұрғыдан зорлық-зомбылық жасауға дайын, көпшіліктен жеке басын жасырады. Осыған байланысты жаппай тәртіпсіздіктер құрамымен қамтылмаған әрекеттер үшін қылмыстық жауапкершілікті арттыру ұсынылады.

Сондай-ақ заңды түрде жаппай тәртіпсіздіктерге қатысу адамның білім алуымен дағдыларды игеруі үшін жауапкершілік жаппай тәртіпсіздіктер ұғымына кіретін іс-әрекеттерді іс жүзінде жасаудан гөрі қатаң болып табылады.

Бөлімді қорытындылай отырып, ҚР ҚК-нің 272-бабына 5-ші бөлікті қосу ұсынылады:

«5. Адамның жаппай тәртіпсіздіктерді ұйымдастыру не оларға қатысу мақсатында білім алушы үшін көрінеу өткізілетін оқытудан өтуі, оның ішінде дене шынықтыру және психологиялық даярлық сабақтары барысында, жаппай тәртіпсіздіктерді ұйымдастыру тәсілдерін, қарумен, жарылғыш немесе уландырғыш құрылғылармен, сондай-ақ өзге де айналасындағыларға қауіп

төндіретін заттармен жұмыс істеу қағидаларын зерделеу кезінде білім немесе практикалық дағдылар алуы -

.....»,

Жоғарыда көрсетілген жаппай тәртіпсіздіктер бойынша мәселелер құрамы бұрыннан қалыптасқан практикамен қылмыстық құқықтың жүйелілігін назарға ала отырып, заң шығарушының түпкілікті шешу жолын талап ететіндігін көрсетеді. Аталған проблемаларды шешу ғылыми тұрғыда ғана емес, сонымен бірге тәжірибеде қылмыстық-құқықтық мәнге ие, өйткені ҚР қылмыстық-құқықтық реттеудің тиімділігі туындаған проблемаларды оларды шешудің оңталығына байланысты.

ҚОРЫТЫНДЫ

Жұмыс аясында жүргізілген зерттеу жасалған жұмыстың өзектілігімен зерттеудің мақсатын орындау дәрежесін растайтын келесі ұсынымдар көрсетеді.

Жаппай тәртіпсіздіктер құрамының жалпы объектісі деп, түрлі қызметтегі қауіпсіздікті ұғыну керек, оның құрамдас элементтері қоғамдық қауіпсіздік, экологиялық қауіпсіздік, көлік қозғалысы мен пайдалану қауіпсіздігі, компьютерлік ақпарат саласындағы қауіпсіздік болып табылады.

Түр объектісі деп кумулятивті (жинақталған) сипаттағы қоғамдық қауіпсіздік. Күнделікті өмір саласындағы қоғамдық қауіпсіздікті, арнайы жұмыс түрлерін жүзеге асыру саласындағы қоғамдық қауіпсіздікті, жалпы қауіпті заттар мен материалдардың айналымы саласындағы қоғамдық қауіпсіздікті бөліп көрсетуге болады.

Жаппай тәртіпсіздіктер құрамының тікелей объектісі күнделікті өмір саласындағы қоғамдық қауіпсіздік болып табылады.

Жоба аясында ҚР ҚК 272-бабына 5-ші бөлікті қосу ұсынылады:

«5. Адамның жаппай тәртіпсіздіктерді ұйымдастыру не оларға қатысу мақсатында білім алушы үшін көрінеу өткізілетін оқытудан өтуі, оның ішінде дене шынықтыру және психологиялық даярлық сабақтары барысында, жаппай тәртіпсіздіктерді ұйымдастыру тәсілдерін, қарумен, жарылғыш немесе уландырғыш құрылғылармен, сондай-ақ өзге де айналасындағыларға қауіп төндіретін заттармен жұмыс істеу қағидаларын зерделеу кезінде білім немесе практикалық дағдылар алуы -

.....»,

Жоғарыда қарастырылған проблемалар жаппай тәртіпсіздіктердің құрамы бұрыннан қалыптасқан тәжірибе мен қылмыстық құқықтың жүйелілігін ескере отырып, заң шығарушының егжей-тегжейлі пысықтауын талап ететіндігін

көрсетеді. Жоғарыда аталған мәселелерді шешу тек теориялық ғана емес, сонымен бірге практикалық қылмыстық-құқықтық мәнге ие, өйткені Қазақстан Республикасындағы қылмыстық-құқықтық реттеудің тиімділігі оларды шешудің оңталығына байланысты.

Жаппай тәртіпсіздіктердің авторлық түсінігін беріп ҚР ҚК-нің 3-бабына арнайы ұғым көрсетілген 15-1) тармағын енгізу ұсынылады:

«Жаппай тәртіпсіздік - деп азаматтарға зорлық-зомбылық, қирату, өртеу, мүлікті жою немесе бүлдіру, билік өкіліне қарулы қарсылық көрсету, қару-жарақ, жарылғыш немесе уландырғыш құрылғылар, не өзге де заттарды қолданумен қатар жүретін қоғамда белгіленген мінез-құлық ережелерін бұзуға бағытталған көптеген адамдардың айналасындағыларға қауіп төндіретін іс-әрекеттер жасауы деп түсіну керек...».

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ДЕРЕККӨЗДЕРДІҢ ТІЗІМІ:

1. Құқықтық статистика [Электронды ресурс] - Айналыс режимі: <https://qamqor.gov.kz/crimestat/statistics> (жүгінген күні 14.02.2023).
2. Агапов П.В. Ответственность за массовые беспорядки по Уголовному кодексу РФ / П.В. Агапов [Электронный ресурс] // Режим доступа: [http://sartraccs.ru/Pub/agapov_\(26-03-05\).htm#_edn5](http://sartraccs.ru/Pub/agapov_(26-03-05).htm#_edn5) (дата обращения: 04.04.2023).
3. Бекмагамбетов А.Б., Ревин В.П., Ревина В.В. Уголовное право Республики Казахстан. Особенная часть. Учебник. 2-ое изд., перераб. и доп./ Под ред. доктора юридических наук., профессора, Заслуженного деятеля науки Российской Федерации Ревина В.П. — М.: Издательский дом Академии Естествознания, 2017. – 396 с.
4. Лохвицкий А. В. Курс русского уголовного права. М., Спарк. 1995. – 385 с.
5. Добровольский В.И. Предметно-алфавитный Свод решений Уголовно-кассационного департамента Правительствующего сената с 1893 по 1907. М., Статут. 2003. - С. 565.
6. Старостин С.А. Массовые беспорядки [Электронный ресурс] // Режим доступа: <https://bestreferat.ru/archives/01/bestref-153401.zip>. (дата обращения: 06.02.2023).
7. Иванов И.Б. Массовые беспорядки: актуальные проблемы квалификации [Электронный ресурс] // Режим доступа: <https://www.bibliofond.ru/view.aspx?id=516252#>. (дата обращения: 14.04.2023).
8. Петров С.В. Рекомендации по организации деятельности ОВД в условиях межнациональных конфликтов. М., Академия МВД РФ. 1997. С. 9-13.
9. Январские события: полицейских будут судить за пытки. Ulysmidia.kz:

- Новости и аналитика в Казахстане [Электронный ресурс] // Режим доступа: <https://datification.org/biznes/yanvarskie-sobytiya-policzejskih-budut-sudit-za-pytki.html> (дата обращения: 14.01.2023).
10. «Кровавый январь»: список погибших. Радио Азаттык [Электронный ресурс] // Режим доступа: <https://rus.azattyq.org/a/zhertvy-yanvarskikh-sobytii-2022/31874935.html> (дата обращения: 04.04.2023).
11. В Москву со своим Казахстаном [Электронный ресурс] // Режим доступа: <https://www.kommersant.ru/doc/5206911> (дата обращения: 12.02.2023).
12. Ожегов С.И. Словарь русского языка. М., Русский язык. 2003. - С. 343.
13. Шведова О.В. Магистерская диссертация «Уголовно-криминологическая характеристика массовых беспорядков» [Электронный ресурс] // Режим доступа: <https://core.ac.uk/download/81249299.pdf> (дата обращения: 08.02.2023).
14. Григорьев В.Н. Расследование массовых беспорядков в условиях чрезвычайного положения // Учебное пособие. - М., Юрайт. 2008. - 56 с.
15. «Жас ғалымдар, магистранттар, студенттер мен мектеп оқушыларының «XVIII Сәтбаев оқулары»: Халықаралық ғылыми конференциясының материалдары. – Павлодар: С. Торайғыров атындағы ПМУ, 2018. – 477 б.
16. Майдыков А.Ф. Управление органами внутренних дел при предупреждении и пресечении массовых беспорядках в населенных пунктах. Лекция. Академия МВД СССР. М., 1985. - С. 5-7.
17. Дьяков С. В., Игнатъев А.А., Карпушин М.П. Ответственность за государственные преступления. М., Юрлитиздат. 1988. С. 109-111; Григорьев В.Н. Расследование массовых беспорядков в условиях чрезвычайного положения. М., Юрайт. 2008. С. 5-14.
18. Уголовный кодекс Таджикистана от 21 мая 1998 года № 574 // [Электронный ресурс] // Режим доступа: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30397325 (дата обращения: 14.01.2023).

- 12.02.2023).
19. Уголовный кодекс Украины от 5 апреля 2001 года № 2341-III // [Электронный ресурс] // Режим доступа: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30418109 (дата обращения: 01.02.2023).
 20. Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 3 шілдедегі № 226-V ҚРЗ Қылмыстық кодексі [Электронды ресурс] // Кіру режимі: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000226> (жүгінген күні: 16.01.2023).
 21. Уголовный кодекс Молдовы от 18 апреля 2002 года № 985-XV // [Электронный ресурс] // Режим доступа: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30394923 (дата обращения: 12.01.2023).
 22. Уголовный кодекс Беларусь от 9 июля 1999 года № 275-3 // [Электронный ресурс] // Режим доступа: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30414984 (дата обращения: 19.01.2023).
 23. Уголовный кодекс Франции (по состоянию на 1 июля 2000 г.) // [Электронный ресурс] // Режим доступа: https://yurist-online.org/laws/foreign/criminalcode_fr/_doc-5-.pdf (дата обращения: 17.01.2023).
 24. Уголовный кодекс Болгарии. Принят: 1 января 1968 г. // [Электронный ресурс] // Режим доступа: <https://www.wipo.int/wipolex/ru/legislation/details/446> (дата обращения: 15.01.2023).
 25. Уголовный кодекс Польши // [Электронный ресурс] // Режим доступа: <https://prawnikproznanski.pl/ru/ba/> (дата обращения: 12.01.2023).
 26. Уголовный кодекс Израиля // [Электронный ресурс] // Режим доступа: <https://library.khpg.org/files/docs/1375279180.pdf> (дата обращения:

12.01.2023).

27. Уголовное право Республики Казахстан. Общая часть: Учебник/ред.: И.И. Рогов, К.Ж. Балтабаев; сост. А. М. Серикбаев. — Астана: Изд-во ЕНУ, 2015. – 556 с.
28. Якунин А.И. Объект посягательства при массовых беспорядках / А.И. Якунин // Вестник Воронежского института МВД России. - 2011. - № 2. - С. 171. // Научная электронная библиотека Elibrary.ru. [Электронный ресурс] // Режим доступа: http://elibrary.ru/query_results.asp (дата обращения: 07.02.2023).
29. Багмет А.М. Уголовно-правовая характеристика массовых беспорядков: монография / А.М. Багмет, В.В. Бычков. – М.: Проспект, 2009.– 227 с.
30. Ильясов А.З. Уголовно-правовые и криминологические проблемы массовых беспорядков: дис. ...канд. юрид. наук. Махачкала: Дагестанский государственный университет, 1999. – 152.
31. Материалы судебной практики за 2020-2022 годы.
32. Кассационное определение коллегии по уголовным делам ВС РК N 80-005-35сп от 22.12.2015 г. // ИПС «ЮРИСТ».
33. Хохрин С.А. Массовые беспорядки: проблема определения понятия / С.А. Хохрин // Вестник Владимирского юридического института. – 2009. - № 4 (13). – С. 161-167.
34. Соловьев А. Массовые беспорядки: организация, участие, призывы к неподчинению / А. Соловьев // Российская юстиция. - 2000. - №7. - С.47-51.
35. Новый юридический словарь/ Под ред. А.Н. Азрилияна. – М.: Институт новой экономики, 2006. – 329 с.
36. Арипов Э.А. Предупреждение массовых беспорядков / Э.А. Арипов // Российский следователь. – 2008. - № 8. – С. 21-28.
37. Розенко С.В. Массовые беспорядки (ст. 212 УК РФ): история развития и

проблемы совершенствования СПС «КонсультантПлюс» // [Электронный ресурс] // Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/massovost-kak-priznak-obektivnoy-storony-prestupleniya-predusmotrennogo-st-212-uk-rf> (дата обращения: 17.01.2023).

38. Фортуна Г.Ф. Уголовно-правовая борьба с массовыми беспорядками // Автореф. дис. канд. юриспруденции: 12.00.08. – Москва, 1992. – 23 с.
39. Riots: Legal Aspects - Common Law [Электронный ресурс] // Law library – American Law and Legal Information // Режим доступа: <http://law.jrank.org/pages/1975/Riots-Legal-Aspects-Common-law.html> (дата обращения: 07.02.2023).
40. Комментарии к Уголовному Кодексу Республики Казахстан, подготовленном несколько лет назад доктором юридических наук, профессором, академиком Академии естественных наук Республики Казахстан, заслуженным работником МВД Республики Казахстан И.Ш. Борчашвили И.Ш.
41. Меркурьев В.В. Ответственность за массовые беспорядки: вопросы квалификации и доказывания / В.В. Меркурьев, П.В. Агапов // Законность. – 2015. – № 1. – С. 55-61.
42. Векленко С.В. Особенность субъективной стороны массовых беспорядков / С.В. Векленко, А.И. Якунин // Вестник Воронежского института МВД России. – 2011. - № 3. – С. 26-31.